

Hollandse burger of Romein

Verslag van de zevende Rob-lezing door Mark Elchardus

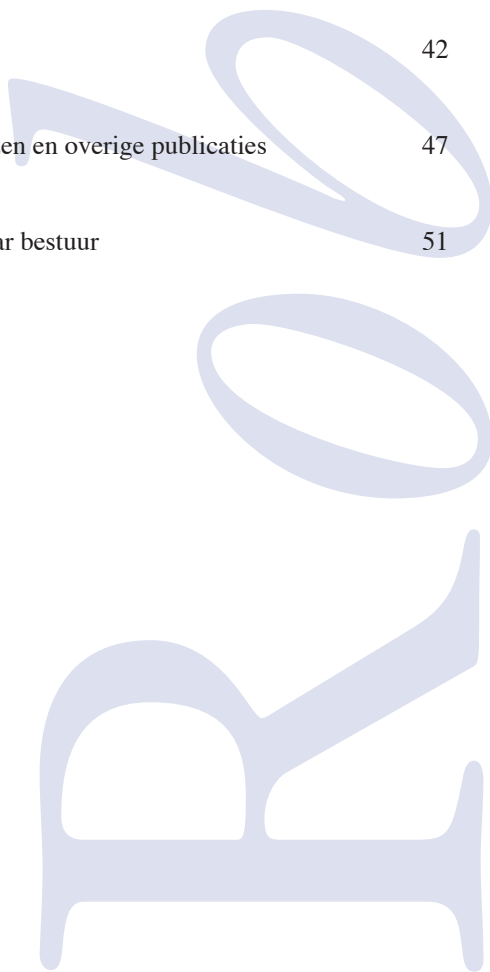
Rob

Oktober 2009

Inhoud

Woord vooraf	5
Opening <i>Jacques Wallage</i>	7
Hollandse burger of Romein <i>Mark Elchardus</i>	11
Discussie <i>Verslag van het debat tussen Mark Elchardus, Marja Wagenaar en Rob Wijnberg, onder leiding van Pieter Hilhorst.</i>	35
Bijlage I Overzicht Rob-lezingen	41
Bijlage II Overzicht van uitgebrachte adviezen	42
Bijlage III Overzicht van uitgebrachte preadviezen en overige publicaties	47
Bijlage IV Samenstelling Raad voor het openbaar bestuur	51

Woord vooraf

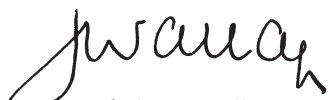
Op dinsdag 8 september 2009 was de Nieuwe Kerk in Den Haag het toneel van de zevende editie van de Rob-lezing, die dit jaar werd uitgesproken door Mark Elchardus.

Prof. dr. Mark Elchardus is hoogleraar sociologie aan de Faculteit Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Hij doceert algemene sociologie, klassieke sociologische auteurs en cultuursociologie. Zijn onderzoek betreft de cultuursociologie en de sociologie van de tijdsordening. Meer concreet: hij onderzoekt de hedendaagse ontwikkelingen van opvattingen, houdingen en wijzen van denken en voelen. Daarbij gaat de aandacht naar de rol die onderwijs, verenigingsleven en media daarin spelen, alsook naar de gevolgen van die ontwikkelingen voor welzijn, politiek en sociaal beleid. Hij publiceerde meer dan tweehonderd artikelen, hoofdstukken en rapporten, is redacteur van dertien en auteur of coauteur van zestien boeken. In Nederland kreeg hij vooral bekendheid als auteur van het goed ontvangen en veel besproken boek *De Dramademocratie* (2002).

Na de lezing volgde een discussie over de lezing met filosoof en nrc•next-columnist Rob Wijnberg en oud-Kamerlid en strategie-adviseur Marja Wagenaar. Volkskrant-columnist Pieter Hilhorst fungeerde daarbij als gespreksleider.

De Raad voor het openbaar bestuur stelt zich ten doel het debat over de organisatie en het functioneren van het openbaar bestuur te stimuleren en faciliteren. Uiteraard doet hij dat door het uitbrengen van adviezen en essaybundels. Daarnaast ziet hij de jaarlijkse lezing op de tweede dinsdag in september en de publicatie van de lezing en een verslag van het debat als een belangrijke gelegenheid daartoe.

De voorzitter,

prof. drs. J. Wallage

Foto: Arenda Oomen

Opening

Jacques Wallage

Namens de Raad voor het openbaar bestuur heet ik u hartelijk welkom bij deze zevende Rob-lezing, in het bijzonder de minister van OCW, minister Plasterk en minister van Staat Van Kemenade.

We zijn verheugd dat Mark Elchardus, hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit van Brussel, onze uitnodiging heeft aanvaard hier vandaag te spreken. Zijn boek 'De dramademocratie' heeft ons indertijd inzicht verschaft in de richting waarin onze democratie zich ontwikkelt. Zijn rede van vandaag introduceert nieuw, recent onderzoek, dat een interessant licht werpt op de vraag wat kiezers in hun stemgedrag motiveert en in welke mate zij daarbij hun ervaringen in het privé-domein als leidend ervaren bij hun beoordeling van de publieke zaak.

Het sociaal-cultureel rapport dat het SCP in 2004 uitbracht, vatte de stemming in het land briljant samen in één zin: 'Tevreden met het eigen leven, ontevreden met de samenleving'. Veel van wat zich nu electoraal voltrekt, bevindt zich nog steeds onder de slagschaduw van die constatering. De spanning tussen redelijk welbevinden in de privé-sfeer en meer of minder intens beleefd onbehagen over het grotere geheel is het startpunt van de analyse die prof. Elchardus ons zo dadelijk zal voorhouden. Zijn verkenningen roepen fundamentele vragen op, bijvoorbeeld over de vooronderstellingen die wij hanteren bij het beoordelen van de actuele turbulentie in het publieke domein. De Rob-lezing van dit jaar daagt ons uit die vooronderstellingen eens kritisch onder de loep te nemen.

Voor de Raad voor het openbaar bestuur, kleiner en met veel nieuwe leden, komt deze herbezinning op een passend moment. Terwijl de problemen groter worden, worden de adviesraden kleiner. Die spanning laat zich op een aantal manieren oplossen. Allereerst door vast te houden aan die mooie uitspraak uit de film *Butch Cassidy and the Sundance Kid*: 'Keep thinking Butch, that's what you're good at...'. Maar ook door vaker ad hoc een beroep te doen op deskundigen uit het land ons te helpen bij het opstellen van een advies. Zo kan met een kleinere vaste kern toch geput worden uit een groter kennisreservoir. De overweldigende belangstelling voor de recente vacatures in de Raad rechtvaardigt het optimisme dat het ons ook zal lukken deze hulpbetragen te motiveren.

De Raad in nieuwe samenstelling zal weloverwogen aansluiten bij hetgeen de afgelopen jaren door de Rob is geadviseerd. Je blik is aanzienlijk ruimer wanneer je op de schouders van je voorgangers gaat staan in plaats van op hun tenen.

Het vertrouwen van de burger in zijn overheid is en blijft de primaire invalshoek van ons werk. Vragen van doelmatigheid en doeltreffendheid worden door ons bij voorrang vanuit het perspectief van de burger gezien. Wij moeten weliswaar werken in het krachtenveld van het openbaar bestuur, maar voelen ons toch allereerst ‘in dienst van de democratie’.

Een diep ingrijpende economische crisis stelt ons op de proef, test vooral de vaardigheid van het openbaar bestuur – over de onaangename realiteit van vandaag heen – toch perspectief te blijven bieden. Het is niet overdreven te stellen dat bundeling van krachten is geboden juist nu de legitimiteit van het openbaar bestuur onder druk staat. De Raad meent een bijdrage te kunnen leveren aan een versterking van die legitimiteit door juist de kwetsbaarheden open aan de orde te stellen en voorstellen te doen tot versterking van de wijze van besturen.

Het eerste advies dat de nieuwe Raad rond de jaarwisseling hoopt uit te brengen, gaat over het vertrouwen van de burger in zijn bestuur dat zo cruciaal is voor het functioneren van de democratie. We gaan daarbij uit van de feiten, namelijk is er echt sprake van minder vertrouwen, hoe verhoudt die ontwikkeling zich met de situatie in voor ons relevante landen en als dat vertrouwen betekenisvol terugloopt, in welke aspecten van het functioneren van onze democratie is dat vertrouwen dan tanend. En natuurlijk: wat is er aan te doen? Vervolgens zullen we een paar pijnlijke vragen niet ontlopen: wat is er in het verleden geadviseerd om die grotere of kleinere kloof tussen de burgers en hun bestuur te overbruggen en hoe is de politiek met die adviezen omgegaan? Wij vermoeden dat het lerend en handelend vermogen van het openbaar bestuur zelf wel eens een factor van betekenis zou kunnen zijn.

Waar de politiek geacht wordt oplossingen aan te dragen voor maatschappelijke problemen, is het niet ondenkbaar dat we in een fase zijn terechtgekomen waarin de politieke cultuur zelf de effectiviteit van het bestuur in de weg staat. Moet de politiek als deel van het probleem worden gezien of staat zij in voldoende mate in functie van de noodzakelijke oplossingen?

Het eerste advies van de nieuwe Raad zal proberen dit soort vragen niet te omzeilen. De fundamentele verkenning van Mark Elchardus is daarbij ook om een andere reden meer dan welkom. Zijn analyse helpt ons het verband tussen kiezers en hun uitspraken beter te begrijpen. De vertegenwoordigende democratie, verankerd in politieke partijen met vaak een lange ideologische en praktische traditie, wordt reeds enkele decennia geconfronteerd met sterk wisselende kiezersuitspraken. Zo rond de 20% van de kamerzetels kan politiek gezien zomaar van eigenaar verwisselen. Mark Kranenburg sprak na de verkiezingen van 2002 en 2003 in *NRC Handelsblad* van ‘flipperkastdemocratie’ en Kees Schuyt schreef in *de Volkskrant* dat de kiezers als ‘stuifzand’ zijn. Nader

onderzoek in 2005 en 2007¹ ontkent de grote verschuivingen geenszins, maar laat zien dat in het kiezersgedrag meer innerlijke logica zit dan de termen ‘flipperkast’ en ‘stuifzand’ doen vermoeden. Als kiezers meer dan één partij voor hun stem in aanmerking vinden komen, gaat dat in de regel om partijen, die in hun achtergrond of gedachtegoed iets gemeen hebben. Het is waar: de kiezer gaat vaker vreemd dan in het verleden, maar hij doet het meestal bij de burens. Slechts een klein deel van de mensen die eerder LPF stemden, kiezen in 2006 voor de SP. De winst van Wilders komt in 2006 vooral van CDA en VVD. De forse verliezen van de PvdA bij de Europese verkiezingen aan D66 passen in dit beeld. De keuze van de kiezer kan sterk wisselen, maar kennelijk hebben zij behalve een opvatting over de actuele situatie ook een eigen, meer of minder samenhangende agenda, die zij wel degelijk bij hun oordeel betrekken. Partijen die hun beleid afstemmen op de fluiditeit van de opiniepeilingen, lopen het forse risico te gaan lijken op datgene waarvan zij geacht worden afstand te houden. En dat zou wel eens nog meer kiezers van hun ankers kunnen doen slaan....

Prof. Elchardus heeft over hetgeen kiezers drijft, over hoe zij tot hun stemgedrag komen en over hun oordeel over hun privé-bestaan en dat over de samenleving als geheel zich tot elkaar verhouden, een eigen originele bijdrage geleverd die ons kan helpen de huidige turbulentie in het politieke bestel beter te begrijpen.

Ik geef hem dan ook graag voor het uitspreken van de zevende Rob-lezing het woord.

---

¹ Holsteyn, Joop J.M. van & Josje M. den Ridder (2005) *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*, Aksant, Amsterdam. En: Aarts, Kees e.a. (red.) (2007) *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Spectrum, Utrecht.

Foto: Arenda Oomen

Hollandse burger of Romein

Mark Elchardus

Twee schilderijen illustreren mooi het onderscheid dat onze cultuur maakt tussen de privésfeer en de publieke sfeer. Het eerste, *Le serment des Horace*, De eed van de Horatii, is van Jacques Louis David en dateert van 1784. Het vertelt het verhaal van de Horatii, de drieling die het voor Rome gaat opnemen tegen de Curatii, een drieling uit Alba. De drie broers die zich opofferen voor Rome krijgen hun zwaarden uit handen van hun fiere vader en zweren plechtig hun leven te geven voor Rome. Op de achtergrond wenen de vrouwen. Ja, wat doen vrouwen anders in zo'n omstandigheden? Een van hen, een zuster van de drieling, is daarenboven verloofd met een Curatii. Een andere vrouw is zowaar een zuster van de drieling uit Alba en gehuwd met één van de Horatii. Die vrouwen, zoveel is duidelijk, kunnen onvoldoende begrip opbrengen voor de zelfverloochenende, republikeinse deugd van de moedige drieling. Zij beseffen niet, zoals de mannen, de vader en zijn zonen dat doen, dat men persoonlijke bekommernissen ondergeschikt moet maken aan de publieke zaak.

Uit het schilderij spreekt bewondering voor republikeinse deugd. We zijn dan vijf jaar verwijderd van de Franse Revolutie en een welbepaald idee van de deugdzame, op de publieke zaak gerichte republikeinse oudheid, was toen een bron van inspiratie voor de toekomstige revolutionairen. David koos voor het verhaal van de Horatii, ontleend aan Titus Livius, omdat het op zo'n dramatisch wijze de zeer ongelijke verhouding tussen het privé-domein en het publieke domein belicht. De Curatii delven het onderspit, één Horatius overleeft. Als hij thuiskomt wordt hij geconfronteerd met zijn zuster die Rome vervloekt omdat het schuldig is aan de dood van haar verloofde. De overlevende Horatius trekt zijn zwaard en steekt zijn zuster neer. Hij laat geen misverstand bestaan over de juiste orde der dingen, over de zeer ongelijke relatie tussen de publieke zaak en de ondergeschikte wereld van het huiselijke en van de persoonlijke gevoelens en belangen.

Het schilderij is nostalgisch. Het keert terug naar de oudheid, naar een oudheid, want elke tijd fabriceert zijn eigen oudheid. Die van de Franse revolutionairen was bijzonder deugdzaam en republikeins. Dit schilderij van David keert overigens niet alleen in zijn narratief terug naar die tijd, maar ook in zijn vorm. Het wordt algemeen beschouwd als het prototype van de neo-klassieke stijl.

Heel verschillend is het andere schilderij. Het werd 120 jaar eerder gemaakt, in 1663, maar oogt eigentijdser. Het is geenszins nostalgisch, daarentegen vernieuwend, zowel wat thema, lichtweergave, ruimtegevoel als perspectief betreft. Het is van Pieter de Hoogh. We zijn hier getuige van een ophemeling van het dagelijkse leven. Vrouw en kind bevinden zich hier eveneens in een hoek van het vertrek, maar het is duidelijk dat zij in het centrum van de

Le serment des Harce (1784) van Jacques Louis David.

belangstelling staan. In dit werk en in een aantal andere schilderijen van De Hoogh, zeker die uit zijn Delftse periode, zien we vrouwen niet in een ondergeschikte rol. Zij en de eenvoudige, alledaagse, soms intieme handelingen die ze stellen, worden voorgesteld als exemplarische deugden: spelen met kinderen, voorlezen aan kinderen, uien pellen, appels schillen, huishoudelijke taken allerhande, zich verzorgen, zorgen voor het dagelijkse comfort, voor de zachtheid van het leven ...

Dit is het soort schilderijen waarvoor de 17de eeuwse Hollandse schilderkunst beroemd is en die er misschien ook wel een beetje voor verantwoordelijk is dat Nederland soms kneuterig wordt genoemd. De Duitse filosoof Hegel schreef daarover dat geen enkel ander volk het in zijn kop zou hebben gehaald “kunstwerken te maken met de afbeeldingen van zulke gewone en banale onderwerpen”. Hegel toont zich in die opmerking een gevangene van een in zijn tijd toch al wat verouderde kunsttheorie. Deze zag een strakke overeenkomst tussen de kwaliteit van de schilder en het aanzien van het behandelde onderwerp. Religieuze en heroïsche taferelen maakten hun schilder belangrijk; huiselijke scènes en stillevens maakten hun schilder bescheiden, tweederangs zelfs. De Hollandse genreschilders hebben die theorie begraven. Aan de interieurs van de burgerhuizen geven ze via lichtinval en perspectief monumentale allures, banale handelingen worden aangrijpend. Waarschijnlijk voor de eerste keer in de geschiedenis krijgen mensen iets te zien dat men alleen maar kan omschrijven als grandioze intimiteit.

Met die opwaardering van het alledaagse staan de Hollandse genreschilders niet alleen in hun eeuw. De invloedrijke Canadese filosoof Charles Taylor beschouwt de waardering van het alledaagse, gewone, intieme leven als een teken en kerntrek van de moderniteit.² Hij steunt zijn oordeel niet op de Hollandse schilderkunst uit de 17de eeuw, maar op de invloed die het Puritanisme heeft uitgeoefend op het politieke leven. Of beter: op onze opvatting over politiek. Hij heeft daarbij vooral de Angelsaksische wereld voor ogen. De waardering van het alledaagse, heeft volgens hem geleid tot wat nu burgerlijke of kleinburgerlijke politiek heet. Een politiek op maat van de mensen die zich hier in Nederland in de zeventiende eeuw lieten portretteren door De Hoogh of Ter Borgh, Maes of Vermeer ... Een politiek ontdaan van zijn heroïsche dimensie, gericht op het mogelijk maken van handel en nijverheid, bovenal gericht op rustig comfort, welzijn en geluk.

Het contrast kan moeilijk groter zijn met de klassieke opvatting van een verheven publieke sfeer met daaronder een minderwaardige privésfeer. In het schilderij van David wordt die laatste voorgesteld als een hoekje gevuld met jammerende vrouwen. Die verhouding tussen de publieke of politieke

---

² Taylor, Charles (1989) *Sources of The Self. The Making of Modern Identity*, Cambridge University Press, Cambridge:13-14.

Woman peeling apples (1663) van Pieter de Hoogh.

sfeer en de privé of huishoudelijke sfeer vinden we inzichtrijk beschreven door Hannah Arendt in *The Human Condition*³. Zij verdedigt de stelling dat in het klassieke Griekenland de privésfeer – het huishouden – het domein was waar door vrouwen en slaven de voorwaarden werden gelegd die het de vrije mannen – de burgers – mogelijk maakte aan politiek te doen. In haar beschrijving van die wereld heeft ze het over “...the gulf the ancients had to cross daily to transcend the narrow realm of the household and rise into the realm of politics”. Let in dit citaat op de *kloof* tussen de privésfeer en de publieke sfeer, het *overstijgen* van de *enge* privésfeer, het *omhoog stijgen* naar de publieke sfeer. Die grote ongelijkheid tussen een verheven publieke sfeer en een ondergeschikte, dagelijkse privésfeer, werd volgens Arendt in het Christelijke Europa afgebouwd. Het maatschappijbeeld dat daar groeit, is volgens haar een veralgemening van het huishouden. Activiteiten die vroeger tot de kern van de privéhuishouding behoorden – wat we vandaag economie noemen – gaan dan tot de kern van de samenleving behoren. “...(H)ousekeeping and all matters pertaining formally to the private sphere of the family have become a ‘collective concern’”. Daarmee lijkt het alsof het klassieke onderscheid tussen de verheven publieke, politieke sfeer en de ondergeschikte privésfeer verdwenen is.

Dat is ook de stelling die Charles Taylor verdedigt. De grote waardering voor het dagelijkse leven – de grandioze intimiteit – betekent dat de kwaliteit van dat dagelijkse leven, het comfort, het welzijn, het geluk van de mensen, de hoofdpoddracht van de politiek wordt. Dat is een strekkende stelling over het moderne waardepatroon. Het is eveneens een invloedrijke opvatting. Zij zit, zoals we dadelijk zullen zien, verdisconteerd in de meest invloedrijke politologische en sociologische theorieën. Zij is ook erg plausibel omdat, mede onder invloed van de media en het therapeutische taalgebruik, onze emoties die ooit strikt tot de privésfeer werden beperkt – zoals de jammerende vrouwen tot een klein hoekje in het schilderij van David – nu een zeer opdringerig en publiek karakter hebben gekregen. Vanuit de televisie overspoelt het dagelijkse leven van heel veel mensen de publieke ruimte. Het is die vaststelling die Eva Illouz doet zeggen dat Alexis de Tocqueville zich vergist heeft toen hij vreesde dat de mensen zich in de privésfeer zouden terugtrekken. Het tegendeel is gebeurd: het privéleven bezet de publieke ruimte. Illouz is een van de talrijke pleitbezorgers van die stelling. Volgens haar heeft ook Sigmund Freud daarin een belangrijke rol gespeeld, door de moderne identiteit los te koppelen van het heroïsche en te verankeren in het leven van elke dag⁴. Men kan ook verwijzen naar verschillende golven van het feminisme die geprobeerd hebben de alledaagse ervaring een publieke, politieke dimensie te geven.

³ Arendt, Hannah (1958) *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago:33.

⁴ Illouz, Eva (2007) *Cold Intimacies. The making of emotional capitalism*, Cambridge, Polity: 4-8.

De vraag die ik hier vandaag wil behandelen, is of de hedendaagse burger dat ook zo ziet. Zijn hedendaagse mannen en vrouwen, net als al die historici, sociologen en feministen, van oordeel dat de privésfeer de publieke sfeer nu beheerst. Zijn wij vandaag zeventiende eeuwse Hollandse burgers of zijn we Romeinen zoals David zich die voorstelde?

De stelling dat de hedendaagse politiek burgerlijk is, dat mensen stemmen op basis van hun belangen, gedreven door hun streven naar comfort en welzijn, is wijdverbreid en wordt met een aan dogma grenzende zekerheid verdedigd in filosofie, politieke en sociologische theorie. Een leerstelsel dat als het ware de brug slaat tussen de zeventiende eeuwse grandioze intimiteit en de twintigste eeuwse menswetenschappen, is het Utilitarisme. Centraal in het utilitaristische denken staat het begrip belang of eigenbelang. Het eigenbelang van individuen en groepen bestaat uit het streven naar comfort, welzijn en geluk en naar het vermijden van pijn, ellende en ongemakken. Geconfronteerd met een gegeven situatie inspireert dat eigenbelang de concrete belangen en doelen die de mensen nastreven.

‘Belang’ is een heel krachtig begrip⁵. De Utilitaristen en de door hen geïnspireerde denkrichtingen gaan ervan uit dat mensen, geconfronteerd met de situatie waarin zij zich bevinden, zich realiseren wat hun belangen zijn en dan op basis van die belangen handelen. De grote waardering van het dagelijkse leven ondersteunt die visie. Het zegt de mensen dat zij zich in hun politiek handelen, in bijvoorbeeld hun politieke keuzes mogen, ja zelfs moeten laten leiden door hun belangen, door hun streven naar comfort, welzijn en geluk. Voor strikte Utilitaristen is dat overigens geen kwestie van ethiek, maar van menselijke natuur. De mens zit volgens hen nu eenmaal zo in elkaar. Hij streeft van nature naar de maximalisatie van plezier, comfort, welzijn en geluk en naar de minimalisatie van pijn, ongemak en ellende. Anthony Downs verwoordt dat in zijn *Economic Theory of Democracy* kernachtig: “...each citizen casts his vote for the party he believes will provide him with more benefits than any other”⁶. Voor echte Utilitaristen is de waardering van het alledaagse niet de oorzaak van dat gedrag, neen, het is een moment van verlichting waarbij de mensen tot inzicht komen in hun ware natuur en ten gevolge van dat inzicht een waardepatroon aannemen dat bij hun natuur past.

Die opvatting van politiek heeft onze stelsels van vertegenwoordiging beïnvloed en heeft vooral de interpretatie van de uitkomsten van verkiezingen bepaald. Vertegenwoordiging wordt beschouwd als vertegenwoordiging van belangen. Dat kan het algemeen belang zijn, maar zodra het algemeen

---

⁵ Swedberg, Richard (2005) *Interest*. New York, Open University Press.

⁶ Downs, Anthony (1957) *Economic Theory of Democracy*. New York, Harper & Row:36.

stemrecht en de opvatting dat het volk een verzameling individuen is, ingang hadden gevonden, kwam de nadruk steeds meer op individuele belangen te liggen⁷. Gedurende een lange periode van de hedendaagse geschiedenis werd ook van klassenbelangen gesproken, maar dat werd gedaan op basis van de veronderstelling dat individuen van eenzelfde klasse gelijkaardige belangen hebben en dat die gemeenschappelijke belangen van de klasse belangrijker zijn dan de individuele. De band tussen de levensomstandigheden van individuen enerzijds, hun politiek optreden anderzijds, wordt echter ook in dat geval gelegd via belangen. Belangen verbinden de levensomstandigheden met het streven van de mensen zoals zich dat onder meer in de politiek aftekent.

Er is een andere visie mogelijk op de relatie tussen de levensomstandigheden en de politiek. Deze gaat ervan uit dat het politieke optreden van mensen, net zoals alle andere vormen van denken, voelen en doen, niet voortvloeit uit belangen, maar uit een sociaal-symbolische tekst of een geheel van opvattingen en gevoelens die worden doorgegeven onder de vorm van codes, verhalen, retorische figuren, schilderijen enzovoort⁸. Deze bepalen hoe we de werkelijkheid zien en vertellen ons tevens hoe we op een aanvaardbare wijze op die werkelijkheid kunnen reageren. De bepalende elementen van het denken, voelen en doen zijn volgens deze opvatting dus niet de objectief gegeven situatie en de belangen die zich, spontaan en als van nature, vormen bij mensen als ze met die situatie worden geconfronteerd, maar de sociaal symbolische teksten die bepalen hoe mensen hun situatie waarnemen en hoe ze menen te kunnen en moeten reageren op de aldus waargenomen situatie. Volgens die opvatting moeten onze stelsels van vertegenwoordiging er niet op gericht zijn belangen te vertegenwoordigen en kan men het resultaat van een stembusgang ook niet begrijpen op basis van belangen. Wat zich in het resultaat van een verkiezing reflecteert, is de mate waarin en de wijze waarop mensen werden geconfronteerd met de circulerende sociaal-symbolische teksten.

De symbolische benadering stelt dat tussen de situatie waarmee mensen geconfronteerd worden enerzijds, hun wijze van denken, voelen en doen, waaronder stemgedrag, anderzijds, niet het belang, maar de sociaal-symbolische tekst staat. Deze bemiddelt, geeft niet alleen aan hoe men een situatie ervaart, maar ook hoe men daarop reageert. Meyer en Jepperson⁹ gebruiken institutionele

⁷ Rosanvallon, Pierre (1998) *Le peuple introuvable*. Paris, Galimard: 35-85.

⁸ Alexander, Jeffrey C., and Jason L. Mast (2006) "Introduction: symbolic action in theory and practice: the cultural pragmatics of symbolic action." In: *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*, edited by Jeffrey C. Alexander, Bernhard Giesen, and Jason L. Mast. Cambridge University Press, Cambridge:1.

⁹ Meyer, John W., and Ronald L. Jepperson (2000) The "Actors" of Modern Society: The Cultural Constitution of Social Agency. *Sociological Theory* 18:100-20. Zie ook Meyer, John W (1988) *Society Without Culture: A Nineteenth-Century Legacy*. In: *Rethinking the Nineteenth Century*, edited by Francisco Ramirez. New York, Greenwood Press: 193-201.

theorie om het verschil tussen de twee benaderingen weer te geven. Een individu, zo stellen zij, kan optreden als een vertegenwoordiger van zichzelf, maar ook als een vertegenwoordiger van hogere principes of waarden. Dat laatste, als personen menen te moeten handelen, niet op basis van hun persoonlijke ervaringen en belangen, maar in naam van hogere principes, omschrijven Meyer en Jepperson als het “standje van de pastor”. In feite maken zij het klassieke onderscheid tussen de privésfeer en de publieke sfeer. Zij onderstrepen daarbij de mogelijkheid dat mensen wel eens heel andere opvattingen kunnen hebben over hoe ze in elk van die sferen handelen en over de wijze waarop en de mate waarin zorgen en wensen uit de ene sfeer het denken, voelen en doen in de andere sfeer mogen beïnvloeden. Hier worden Pieter De Hoogh en Louis David weer scherp tegen elkaar afgezet: een privésfeer zo belangrijk dat de zorgen daarvan ook publieke issues worden of een scheiding tussen die sferen, met een publieke sfeer waarin het denken, voelen en doen niet door de kleine persoonlijke zorgen mogen worden bepaald. Dat zijn twee verschillende werelden. In welke van die twee leven wij eigenlijk?

In feite hebben we met drie opvattingen te maken. De eerste – ik noem dit het belangenparadigma – stelt dat het denken, voelen en doen van mensen, dus ook hun stemgedrag, bepaald wordt door het streven naar eigenbelang en dus door de belangen die zich, in de eerste plaats in de privésfeer en onder invloed van het streven naar eigenbelang vormen. De tweede past binnen het symbolische paradigma, maar gaat ervan uit dat de waardering van het privéleven zo groot is dat mensen hun wensen en belangen die vorm krijgen in de privésfeer gebruiken als richtsnoeren voor hun politiek handelen. In dit geval handelen mensen op die manier, niet omdat dit in hun natuur ligt, maar omdat de waardering van het alledaagse een burgerlijke, op comfort, welzijn en geluk gerichte politiek in het leven heeft geroepen. De derde opvatting past eveneens in het symbolische paradigma, maar zij gaat ervan uit dat de hedendaagse mens klassieker is dan vermoed. Hij staat dicht bij de Romein dan bij de Hollandse burger; ziet een groot verschil tussen de privésfeer en de publieke sfeer en is, zoals de Horatius die het gevecht overleeft, van oordeel dat de kleine, kleinzielige zorgen van de privésfeer niet meteen geschikt zijn om het optreden in de publieke sfeer, het politieke optreden te bepalen. In die publieke sfeer past wat Meyer en Jepperson het “standje van de pastor” hebben gedoopt.

Welke van die drie opvattingen past het best bij wat we kunnen waarnemen van de wijze waarop mensen vandaag stemmen?

Laten we de bespreking van de drie mogelijkheden aanvatten met een onderzoekstraditie die zich situeert binnen het belangenparadigma. Heel veel sociologen en politicologen hebben in verschillende landen in de jaren vijftig en zestig vastgesteld dat mensen stemden op basis van hun sociale klasse. Men noemt dat in het Engels *class based voting*, klassengebonden stemgedrag.

Bijna evenveel sociologen en politicologen hebben daarna geconstateerd dat dit klassengebonden stemgedrag verloren ging. Daarbij dient meteen te worden aangestipt dat er onder historici heel wat discussie is over hoe homogeen klassen vroeger waren en over hoe sterk het klassenbewustzijn dan wel was¹⁰. Dat neemt niet weg dat er vanaf de jaren zestig en zeventig een uitgebreide literatuur is gegroeid, die de afname van het klassengebonden stemgedrag documenteert¹¹. Het hangt er natuurlijk wel van af hoe men dit bekijkt en meet. Als men de klassensituatie definieert in termen van verschillende aspecten van de sociaaleconomische status of, en dit zegt het meest over de hedendaagse verdeling van levenskansen, in termen van het onderwijsniveau, dan blijkt de samenhang van de klassensituatie en het stemgedrag toch heel goed stand te houden¹². De stelling over de teloorgang van klassengebonden stemgedrag is waarschijnlijk niet juist of slechts in heel geringe mate juist als we klasse op die manier meten.

De stelling heeft echter nog een andere, en misschien theoretisch wel belangrijker betekenis. Deze verwijst naar het mechanisme waarlangs het verband tussen klassenpositie (sociaaleconomische positie, onderwijsniveau) en stemgedrag tot stand komt. Volgens de Marxistische interpretatie was er klassengebonden stemgedrag omdat de klassensituatie homogeen was, de mensen bewust maakte van hun gemeenschappelijke belangen en via het nastreven van die belangen naar klassengebonden stemgedrag leidde. Om van de ervaring van de situatie naar klassenbewustzijn te komen, kon men worden

---

¹⁰ Bijvoorbeeld Cronin, J.E. (1984) *Labour and society in Britain 1918-1979*. London; Savage, M. (2000) *Class Analysis and Social Transformation*, Buckingham, Open University.

¹¹ Goldthorpe, J.H., D. Lockwood, F. Bechhofer, and J. Platt (1969) *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge university Press; Gallie, D (1978) *In Search of a New Working Class: Automation and Social Integration within Capitalist Enterprise*. Cambridge, Cambridge University Press; Saunders, P. (1989) *Social Theory and the Urban Question*, New York:318.

¹² Macallister, I, R.J. Johnston, C.J. Pattie, H. Tunstall, D.F.L. Dorling, and D.J Rossiter (2001) Class Alignment and the neighbourhood Effect: Miller Revisited. *British journal of Political Science*,31:45-60; Andersen, R., M. Yang, and A. Heath (2006) Class politics and Political Context in Britain, 1964-1997. Have voters become more individualized. *European Sociological review* 22:215-228; Anderson, R., and A. Heath (2002) Class Matters: The Persistent Effect of of Contextual Social Class on Individual Voting Behavior in Britain 1964-1997. *European Sociological review* 18:125-38. In Nederland werd daarover prachtig werk verricht door Dick Houtman en zijn medewerkers, onder meer: Houtman, D. (2000) Een blinde vlek voor cultuur. *Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum; Van Der Waal, J., P. Achterberg, and Houtman, D. (2002) Class is not dead – It has been buried alive: Class voting and Cultural Voting in Postwar Western Societies (1959-1990) *Politics and Society*, 35,3:403-26.

geholpen door een partij, door intellectuelen of door de gewoonten en de smaken die zich als habitus vormden op basis van die situatie. Fundamenteel was echter wel de stelling dat dit bewustzijn, ook al waren er vroedvrouwen, overeenstemde met de situatie, daarvan een emanatie was. Klassegebonden stemgedrag vermindert dan als de klassensituatie onder invloed van onder meer postindustrialisatie, toegenomen welvaart en een gestegen consumptiepeil, minder homogeen wordt. Het is ten gevolge van die ontwikkelingen dat auteurs als Goldthorpe, Gallie en Saunders de teloorgang van het klassegebonden stemgedrag menen te kunnen verklaren.

Die redenering en die stellingen situeren zich volkomen binnen het belangenparadigma. Zij breken daar niet uit en stellen dat ook nooit ter discussie. De belangen van de klasse worden minder homogeen, daarom stemt die klasse niet meer als één man en gaat klassegebonden stemgedrag teloor. In feite poneren die auteurs een overgang van klassegebonden stemgedrag naar stemgedrag op basis van persoonlijke belangen. In zijn samenvatting van die omvangrijke onderzoekstraditie stelt Lilleker¹³ dat de politiek voortaan moet worden begrepen in termen van de persoonlijke levensomstandigheden van de kiezer. Zeer opvallend daarbij is dat, weliswaar op een manier die vatbaar is voor discussie, de neergang van het klassegebonden stemgedrag werd gedocumenteerd, maar nooit een poging werd ondernomen om na te gaan of de mensen in grotere mate gingen stemmen op basis van persoonlijke belangen. Het leek vanzelfsprekend aan te nemen dat als stemmen op basis van klassenbelang afnam, stemmen op basis van persoonlijk belang wel moest toenemen. Het leek niet nodig na te gaan of dat ook daadwerkelijk het geval is.

De werkelijkheid zoals ze wordt voorgesteld in de zeventiende eeuwse Hollandse genreschilderkunst is inderdaad zo overtuigend, de opvatting dat mensen stemmen op basis van hun belangen zo evident, dat deze gedurende lange tijd nooit echt ter discussie werden gesteld. We hebben ironisch genoeg moeten wachten op de komst van politici als Thatcher en Reagan, politieke entrepreneurs en vernieuwers in feite, om daar verandering in te zien. Eén element van de politieke vernieuwing uitgedragen door Thatcher en Reagan was de ongegeneerde, brutale, voorheen ongehoorde wijze waarop zij zich beriepen op eigenbelang als een richtsnoer voor het stemgedrag. Zij riepen hun electoraat op om zonder enige aarzeling of schroom te stemmen met hun eigenbelang, bijvoorbeeld hun belastingsaangifte voor ogen. Niets staat verder af van de visie op de relatie tussen individuele belangen en politiek, die werd verdedigd door Reagan en Thatcher, dan de republikeinse deugd van zelfopoffering die David in zijn extreme vormen ensceneert. Dat geldt

---

¹³ Lilleker, D.G. (2002) Whose Left? Working-Class Political Allegiances in Post-industrial Britain, *International Review of Social History*, 47:72.

althans voor de eerste, duidelijk neoliberale periode van die politici. Later, in haar conservatieve periode, heeft mevrouw Thatcher het veelvuldig over Victoriaanse deugden. President Reagan van zijn kant mijmerde toen over de Virtues van Main Street. Bij beiden kwamen individuele belangen toen in de schaduw te staan van een aantal deugden. Deze werden afgeleid van een bepaalde voorstelling van een vervlogen levenswijze waarop nostalgisch wordt teruggeblikt, zoals dat in feite ook gebeurt in het schilderij van David. Voor deze laatste ging het om een bepaalde voorstelling van het republikeinse Rome, Reagan koesterde het kleinstedelijke Amerika van de jaren vijftig, Thatcher keek op naar (haar voorstelling van) het Victoriaanse Engeland. Het is opvallend hoe vaak publieke deugden achterom kijken. Deugdzame mensen beseffen blijkbaar dat zij het beste al achter de rug hebben.

Het beroep op ongeremd eigenbelang, dat zo'n centrale rol had gespeeld tijdens de eerste fase van wat inmiddels de conservatieve revolutie heet, had echter een aantal onderzoekers aan het onderzoeken gezet. Kiezen mensen op basis van hun belangen? Dat was de eenvoudige, evidente, maar lange tijd ongestelde vraag waarop zij een antwoord wilden geven. Zij kwamen tot de bevinding dat persoonlijke belangen slechts een geringe of helemaal geen rol spelen bij het stemgedrag¹⁴. Mensen, zo werd die bevinding weergegeven, stemmen niet "egocentrisch", maar "sociotropisch". Zij stemmen op basis van hoe zij denken dat het met de samenleving gaat en op basis van wat zij denken dat goed zou zijn voor de samenleving, niet op basis van hoe zij menen dat het met hen persoonlijk gaat en wat de persoonlijke impact van beleid zou zijn.

In het licht van die vaststelling worden we weer geconfronteerd met het onderscheid tussen de privésfeer en de publieke sfeer. Het blijken niet de belangen te zijn, zoals die vorm krijgen in de privésfeer die het stemgedrag bepalen. Daarmee wordt zowel het belang van belangen in vraag gesteld, als de stelling dat de hedendaagse publieke sfeer een extensie van de privésfeer is geworden. Het is duidelijk dat hiermee ook de stelling wordt verworpen dat klassengebonden stemgedrag zou hebben geleid tot stemmen op basis van persoonlijke belangen.

---

¹⁴ Onder meer: Kinder, D.R., and D.R. Kiewit (1984). "Sociotropic Politics." *British journal of Political Science* 11:129-61; Feldman, S. (1981). "Economic Self-interest and Political Behavior." *American Journal of Political Science* 26:446-66; Mutz, Diana (1998). *Impersonal Influence; How Perceptions of Mass Collectives affect Political Attitudes*. Cambridge: Cambridge University Press; Scott, John L., and Paul S. Nelson (2007). "Voting with a hand on the bible and not on the wallet: the 1996 Video Poker referendum in Louisiana." *The American Journal of Economics and Sociology* 66:571-91; Sears, D.O., and C.L Funk (1990). "The limited effect of economic self-interest on the political attitudes of the mass public." *Journal of Behavioral Economics* 9:247-63; Sigelman, Lee, Carol Sigelman, and David Bullock (1991). "Reconsidering Pocketbook Voting: An Experimental Approach." *Political Behavior* 13:129-49.

Laten we die vaststelling even uitdiepen vanuit het symbolische perspectief. Vanuit dat perspectief zou men klassegebonden stemgedrag helemaal anders interpreteren dan vanuit het belangenparadigma. Klassenbewustzijn, om daarmee te beginnen, wordt dan niet beschouwd als een gevolg van een gedeelde klassensituatie, maar als een gevolg van een gedeelde sociaal-symbolische tekst. Het is deze die mensen laat geloven dat zij als klasse sterke gemeenschappelijke belangen hebben en vooral dat deze belangen, die verbonden zijn met hun klassensituatie, belangrijk genoeg zijn om politiek te worden uitgedrukt. De klassensituatie kan daarbij een rol spelen omdat een meer homogene situatie zo'n tekst overtuigender maakt. De gemeenschappelijkheid ligt echter niet hoofdzakelijk in die situatie, wel in haar interpretatie. In dit specifieke geval kunnen we ook spreken van een ideologie. Een ideologie is de bijzondere sociaal-symbolische tekst die belangen definieert en het politiek nastreven daarvan voorstelt als verantwoord en belangrijk. Een ideologie maakt van die belangen iets meer dan persoonlijke belangen; zij veredelt, verheft ze tot maatschappij- en toekomst- en geschiedenisbepalende factoren. Het klassenbewustzijn betekent dat men een bepaalde definitie van de eigen belangen aanvaardt – een definitie die in vele gevallen en tot op zekere hoogte ook bij de eigen belangen aansluit – maar het stelt die belangen tegelijkertijd voor als veel meer dan persoonlijke belangen. Zij zijn door de ideologie al op zo'n manier voorgesteld dat zij in feite niet meer behoren tot de privésfeer, maar al meteen als belangrijke en nobele streefdoelen in de publieke sfeer staan. Kortom, klassegebonden stemgedrag is niet een uiting van de klassensituatie, maar van de ideologie die de aard van de situatie en de belangen definieert, en het nastreven van die belangen verantwoord en veredelt.

Het symbolische paradigma interpreteert het einde van het klassegebonden stemgedrag dan ook niet als een gevolg van een situatie die zich wijzigt onder invloed van postindustrialisatie, welvaart en gestegen consumptie, wel als een gevolg van een verandering in de sociaal-symbolische tekst die de situatie verbindt met manieren van denken, voelen en doen. De stelling die ik ga uitwerken en verdedigen is dat niet alleen het belangenparadigma tot onjuiste voorspellingen leidt, maar dat de publieke ruimte ook niet wordt beschouwd als een extensie van de privé-ruimte. De hedendaagse mensen lijken veel meer op de Romeinen van David dan op de Hollandse burgers van De Hoogh. Zij maken een duidelijk onderscheid tussen de privésfeer en de publieke sfeer. De zorgen en wensen die ontspringen aan de eerste achten zij niet meteen geschikt om hun gedrag in de publieke sfeer, in de politiek, te bepalen. Het overbruggen van het verschil tussen de sferen vergt bijzondere voorzieningen. Ideologieën deden dat. Religies deden dat ook. Vergeleken met een klassenideologie verbinden religies mensen niet zozeer met condities die dan leiden tot belangen, maar met een levenswijze en een levensstijl die voor de gelovigen belangrijk zijn. In het licht van het religieuze geloof is die levenswijze echter niet een kwestie van persoonlijke voorkeur en van privé belang. Zij krijgt meteen een belang dat het persoonlijke ver overstijgt. Op die manier worden

als het ware bruggen geslagen tussen de privésfeer en de publieke sfeer. Die specifieke overbruggingsmechanismen of vertalingen van persoonlijke belangen in publieke issues doen het vandaag niet meer. Daarom kunnen we ons soort samenlevingen ook omschrijven als gesecculariseerd.

Ideologie en religie overbruggen niet langer de kloof tussen de privésfeer en de publieke sfeer omdat de symbolische orde van onze samenleving zich over de laatste vijftig jaar grondig heeft gewijzigd. Die veranderingen zijn vertrouwd. Waar het om gaat zijn de verschillen tussen, laat ons zeggen, het Nederland van de jaren vijftig en het Nederland van vandaag. De veranderingen die ik ga opsommen hebben zich tot op zekere hoogte voorgedaan in alle rijke landen. Ze zijn echter heel uitgesproken in Noordwest Europa, in de Scandinavische landen, Duitsland, Nederland, België. Die landen kenden een enorme toename van de welvaart. Armoede is er zeker niet verdwenen, maar het aantal mensen onderhevig aan strikte materiële beperkingen is gedaald. Dat geldt zeker in die landen die ook een stevige welvaartsstaat of verzorgingsstaat hebben opgebouwd en gaaf gehouden. Tegelijkertijd zijn in een aantal landen de kerken leeggelopen. Er heeft zich een massale geloofsafval voorgedaan, toch onder de autochtone leden van die bevolking, niet altijd onder migranten afkomstig uit andere culturele milieus. Ideologie was hetzelfde lot beschoren. Vanzelfsprekende tradities, bijvoorbeeld genderrollen, verloren hun vanzelfsprekendheid. Traditionele moraal verdween in grote mate. De bevelshuishouding werd afgebouwd. Gezag op basis van religieuze of ideologische integriteit verdween. Het verloor zijn capaciteit mensen te bewegen.

Ik rangschik al die ontwikkelingen onder het koepelbegrip “detraditionalisering”. Dat proces wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd. Progressieve denkers beschouwen het als een bevrijding of emancipatie van het individu, als een proces van individualisering waarbij de individuen bevrijd werden van de beperkingen opgelegd door schaarste, traditie, geloof, ideologie, gezag en bevel¹⁵. Individuen, zo stellen zij, kunnen nu eindelijk zelf kiezen: voor zich zelf uitmaken wat zij willen. Conservatieve auteurs delen die diagnose, maar beleven die vermeende bevrijding als een gevaar, als de oorzaak van onverantwoord gedrag, zedenverloedering, waardeverlies, normvervaging enzovoort.

Ik beschouw die twee interpretaties als verkeerd. De geschetste ontwikkeling signaleert een verandering in de modus van sociale controle. Elke samenleving controleert het gedrag van zijn leden, probeert sommige opvattingen,

---

¹⁵ Een interpretatie die sterk is beïnvloed door : Beck, Ulrich (1992) *Risk Society: towards a new modernity*. London: Sage en Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Identity in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.

gevoelens en gedragingen frequent, andere zo zeldzaam mogelijk te maken. Vijftig, zestig jaar geleden steunde onze soort samenleving daarbij nog sterk op schaarste en de dreiging van armoede. Die dreiging deed mensen in het gareel lopen. Religie, gestrengheid in de leer, het met gezag opkijken naar pastor en pastoor, gehoorzaamheid, de vanzelfsprekendheid van veel traditionele handelingswijzen, de beperktheid van de keuzemogelijkheden... droegen allemaal sterk bij tot sociale controle. Hun impact is bij het autochtone deel van de bevolking sterk verzwakt, verdwenen haast. Dat betekent echter niet dat sociale controle is verdwenen. We zijn niet beland in een samenleving waarin individuen zelfstandiger kiezen dan voorheen¹⁶, evenmin in een samenleving gekenmerkt door normenloosheid. Het is gewoon een samenleving waarin sociale controle zich op een andere manier voltrekt dan voorheen.

De wijze van controle is veranderd. Vandaag wordt mensen gezegd dat ze moeten kiezen, maar grote inspanningen worden geleverd om de factoren die de keuzes bepalen, te vormen en te beïnvloeden. Het gaat dan om factoren als kennis, vaardigheden, opvattingen, wijzen van omgaan met gevoelens, voorstellingen van de werkelijkheid... Deze worden aangereikt in onze scholen, via de massamedia, in de reclame via de georganiseerde begeerte van de wereld van de goederen en de wijze waarop deze worden voorgesteld, uitgesteld en becommentarieerd. Rond die activiteiten zijn ook de instellingen opgebouwd die de laatste vijftig à zestig jaar de grootste expansie hebben gekend: het onderwijs, de massamedia, met de televisie die van niet bestaand naar alomtegenwoordig explodeerde, de wereld van de goederen en de consumptie. Voor wie door dat alles niet voldoende gevat wordt en persoonlijke aandacht nodig heeft, groeide er ook razendsnel een archipel van therapeutische diensten en praktijken, gewone zowel als alternatieve.

Die ontwikkeling heeft de symbolische orde veranderd. De klassenideologie vatte ten dele de levenssituatie van mensen en vertaalde de belangen die daarmee konden worden verbonden in belangen die waardig en belangrijk genoeg waren om de publieke ruimte te beheersen en de politiek te oriënteren. Religie vervulde via confessionele partijen een gelijkaardige functie. De oude modus van controle en vooral de rol die religie, ideologie en het daarop steunende gezag daarin speelde, had met andere woorden een voorziening om een brug te slaan tussen de privésfeer en de publieke sfeer. Het verdwijnen of verwateren van die voorzieningen heeft niet geleid tot individualisering of tot stemmen uit eigenbelang. Dat is wat de onderzoeksresultaten ons vertellen. In

---

¹⁶ Die stelling werd beargumenteerd in de verschillende opstellen in Elchardus M. en Glorieux I. (red) (2002) *De symbolische samenleving*, Lannoo, Tielt. Voor een overzicht van kritiek op die stelling en een uitwerking van de hier verdedigde interpretatie van detraditionalisering als een verandering in de wijze van sociale controle, zie Elchardus, M. (2009) *Self-control as social control. The emergence of symbolic society*. Poetics 37:146-61.

de plaats is een andere bemiddeling gekomen, een andere manier om persoonlijke zorgen in publieke issues te vertalen.

Daarin spelen de nieuwe controlerende instellingen een belangrijke rol. Ik beperk de aandacht hier tot een daarvan: de massamedia en dan vooral de televisie¹⁷. De media en de televisie geven de mensen de indruk – ik laat in het midden hoeveel daarvan illusie is – dat zij getuige zijn van de wereld. Die media laten hen toe verder te zien dan de horizon van het persoonlijke leven, problemen te herkennen als eigen aan het persoonlijke leven, maar ook als eigen aan dat van anderen. Op die manier overbruggen de media gemakkelijk de kloof tussen de privé sfeer en de publieke sfeer. De fragmenten privéleven die zij tonen – en de populariteit van *reality shows* heeft hiermee te maken – zijn herkenbaar en worden meteen ook al ingepast in een probleemformulering of een stelling over de ontwikkelingsgang van de samenleving. De media zijn gewoon gek op probleemformuleringen en op ontwikkelingen.

In het onderzoek over de invloed van de media wisselen auteurs die effecten vaststellen af met auteurs die het bestaan van effecten ontkennen. De eersten lijken me geloofwaardiger dan de laatsten. De zogeheten cultivatie-hypothese, verbonden met de naam van Gerbner, stelt dat door veel te kijken naar televisie de mensen zich de interpretatiekaders eigen maken, die worden gebruikt om het nieuws en andere verhalen te presenteren¹⁸. Zij gaan, bijvoorbeeld, de probleemdefinities overnemen en deze inpassen in een ontwikkelingsgang. Later onderzoek heeft die stelling bekritiseerd omdat ze de invloed van de media en de televisie als eenvormig voorstelt, terwijl er grote verschillen zijn tussen bijvoorbeeld nationale en lokale zenders, tussen publieke televisie en commerciële televisie, tussen de boulevardpers en de kwaliteitskranten¹⁹.

Het gaat daarbij niet alleen om verschillen naar inhoud, maar ook om verschillen naar publiek. De twee kunnen overigens niet netjes van elkaar worden gescheiden. Stanley Fish heeft dat verduidelijkt met zijn begrip “interpretative communities”, gemeenschappen van interpretatie²⁰. Hij stelt dat de interpretatie van een bepaalde inhoud niet alleen te maken heeft met

¹⁷ De wijze waarop de massamedia de politiek in het algemeen heeft veranderd, zie Elchardus (2002) *De dramademocratie*. Lannoo, Tielt.

¹⁸ Gerbner, G. (1969) Towards Cultural Indicators: the analysis of mass mediated public message systems. *Educational Technology, Research and Development*, 17,2:137-48; Signorelli, N. en Morgan, M. (2001) Television and the family. The cultivation perspective, in: J.Bryant (ed.) *Television and the Family*, Mahwah, Erlbaum.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: Bilandzic, H. en Rosler (2004) Life according to television. Implication of genre specific cultivation effects: the gratification/cultivation mode, *Communications* 29, 3:295-326; Potter, J.W en Chang, C.I. (1990) Television exposure measures and the cultivation hypothesis, *Journal of Broadcasting and Electronic Media* 34,3:313-33.

²⁰ Fish, S. (1980) *Is there a text in this class*. Cambridge, Harvard University Press.

die inhoud, maar ook met de interpretatiekaders die de kijkers en lezers zich hebben eigen gemaakt. Combineert men dat inzicht met de cultivatiestelling, dan kan men zeggen dat de verschillende soorten media langzaam hun eigen gemeenschappen van interpretatie vormen, die hun inhoud op een bepaalde manier interpreteren, maar die waarschijnlijk ook andere inhoud op diezelfde of een gelijkaardige manier zullen interpreteren. Mensen die commerciële televisie verkiezen en tot de gemeenschap van interpretatie van dat soort zenders behoort, zullen bij het kijken naar publieke televisie waarschijnlijk nog altijd iets zien dat op hun vertrouwd zendervoer lijkt. Slagen ze daar niet in dan zullen ze zappen.

Als de stellingen die ik hier verdedig juist zijn, kunnen we verwachten, ten eerste, dat de politieke houdingen van mensen niet worden bepaald door hun oordeel over hoe het met hen persoonlijk gaat, maar wel door hun oordeel over hoe het met de samenleving gesteld is en, ten tweede, dat hun oordeel over de gang van zaken in de samenleving weinig heeft te maken met hun levensomstandigheden, maar veel meer met de soort mediateksten waarmee ze geconfronteerd worden en de gemeenschappen van interpretatie waartoe ze behoren.

Om na te gaan of die stelling door waarneming wordt bevestigd, werd een maat van levenstevredenheid of geluk gebruikt. Deze is zeer uitgebreid. Zij steunt op zesendertig vragen over de tevredenheid met verschillende aspecten van het leven, vragen betreffende de mate waarin het leven is geworden wat men er van had verwacht en vragen die een vergelijking maken tussen wat men heeft en wat men meent te moeten hebben²¹. De gebruikte gegevens zijn afkomstig van een onderzoek bij ongeveer 2600 Vlamingen, 19 tot 81 jaar oud, die schriftelijk werden geïnterviewd in het voorjaar van 2006. Om na te gaan hoe mensen de gang van zaken in de samenleving beoordelen, werden drie schalen gebruikt. De keuze van de thema's van die reeksen uitspraken, steunt op vooronderzoek op basis van focusgroeps gesprekken en en diepte-interviews.

Het was ons daarbij opgevallen dat zorgen over de samenleving hoofdzakelijk een drietal vormen aannemen. Ten eerste is er de bedreiging van de verzorgingsstaat onder invloed van globalisering, groeiende concurrentiedruk en groeiende nadruk op prestatie. Te tweede is er de teloorgang van een vredige, homogene samenleving en de komst van een conflictgeladen multiculturele samenleving. Ten derde is er de teloorgang van bevredigende intermenselijke

---

²¹ Een uitvoerige beschrijving van de onderzoeken die ik hier zeer kort samenvat, is te vinden in Elchardus, M. en Smits, W. (2007) *Het grootste geluk*. Lannoo, Tielt en Elchardus, M. (2009) *A Superior Realm. The Public Sphere and the Differentiation of Self and Citizen*, TOR, Brussels.

relaties, het verlies van de waarden en normen en conventies die waardig samenleven mogelijk maken. Het is duidelijk dat de mensen die deze verhalen vertellen tegelijkertijd een bijzonder positief beeld van het verleden en een bijzonder negatief beeld van de toekomst ophangen. De verhalen geven het gevoel weer dat de hedendaagse samenleving afdrijft van een nagenoeg ideale toestand – sociaal, vredig, gekenmerkt door samenhang en respect – naar een chaotische toestand waarin individuen op zichzelf aangewezen zijn in een harde, conflictgeladen wereld.

Overigens gaat het om drie verhalen – globalisering, de komst van de multi-culturele samenleving en de teloorgang van sociale samenhang – die ook heel sterk aanwezig zijn in de commentaren van intellectuelen, journalisten, politici en bedrijfsleiders. Op basis van de uitspraken die men in die commentaren tegenkomt, alsook op basis van de in het kwalitatief onderzoek opgevangen uitspraken, hebben we meetschalen gemaakt waarmee de mate van verspreiding van de drie verhalen kan worden nagegaan. De verhalen blijken sterk verspreid in de samenleving. Afhankelijk van het verhaal stemt 50 à 70% in met de verschillende uitspraken waarmee die verhalen worden gemeten. Een kwart van de bevolking verwerpt ze vrij radicaal.

Als de verschillende indicatoren van persoonlijk welbehagen en de drie indicatoren die oordelen over de gang van zaken in de samenleving samen worden geanalyseerd, dan tekenen zich daarin twee duidelijk onderscheiden dimensies af. Enerzijds een oordeel over hoe men het persoonlijk stelt. Men kan dat beschouwen als een maat van persoonlijk welbevinden of geluk. Anderzijds een oordeel over hoe het gesteld is met de samenleving. Een interessante vaststelling daarbij is dat de twee oordelen met elkaar verband houden, maar slechts zwak samenhangen²². Dat betekent dat mensen die ontevreden zijn over hun levensomstandigheden de neiging hebben de gang van zaken in de samenleving ook negatief te beoordelen en omgekeerd, maar dat die tendens zwak is. Er zijn met andere woorden heel veel mensen die zeer tevreden zijn met hun persoonlijk leven, maar van oordeel dat het verdomd slecht gaat met de samenleving of, en die groep is bijna even groot, mensen die vinden dat het heel slecht gaat met hen, maar van oordeel zijn dat dingen naar behoren lopen in de samenleving.

Die vaststelling hoeft inmiddels niet meer te verbazen. Verschillende onderzoekers kwamen tot gelijkaardige bevindingen²³. Dat verschijnsel werd ook

²² De correlatie tussen de twee bedraagt -.26.

²³ Arnett, J.J. (2000) High hopes in a grim world. *Youth and Society*, 31,3:267-86; Culbertson M.H. en Stempel, H.G. (1985) Media Malaise: explaining personal optimism and societal pessimism about Health Care, *Journal of Communication*, 35,2:180-90; Elchardus M. en De Groof, S. (2005) Het maatschappelijke onbehagen van Vlaamse 75-jarigen, *Tijdschrift voor Sociologie*, 26,3:209-39.

al in Nederland vastgesteld, onder meer in het Sociaal Cultureel Rapport van 2004. In de inleiding tot dat rapport signaleert Paul Schnabel de gedaalde waardering van de Nederlandse burger voor de samenleving in haar geheel en het schrille contrast daarvan met de grote tevredenheid van de Nederlander met het eigen leven²⁴. De aandacht gaat doorgaans, zoals ook in het Sociaal Cultureel Rapport, naar het contrast tussen de twee oordelen. Wat men opmerkelijk acht is de hoge gemiddelde tevredenheid met het persoonlijke leven gekoppeld aan de zeer negatieve kijk op de gang van zaken in de samenleving²⁵. Mijn belangstelling gaat hier in de eerste plaats uit naar een ander aspect van de vaststelling: het zwakke verband tussen de evaluatie van het persoonlijke leven en van de gang van zaken in de samenleving. Dat onderstreept heel duidelijk dat mensen het verschil maken tussen de privé sfeer en de publieke sfeer. Een oordeel over het ene is wat anders dan een oordeel over het andere. De publieke sfeer verschijnt geenszins als een extensie van de privé-sfeer. Het privéleven wordt niet beschouwd als een voldoende grond om een oordeel te vellen over de gang van zaken in de samenleving.

De vraag is dan op welke evaluatie – die van hun eigen situatie of die van de samenleving – de mensen steunen als zij een politiek oordeel vellen. Aanhangers van het belangenparadigma verwachten een effect van de persoonlijke tevredenheid. Wie zijn levenssituatie negatief beoordeelt zou moeten stemmen voor de oppositie, zou moeten protesteren met zijn stem. Wie van oordeel is dat de waardering voor het alledaagse zo groot is dat de publieke ruimte nog slechts een extensie is van de privé sfeer, verwacht eveneens een invloed van de persoonlijke tevredenheid. Wie gelooft in het priesterlijke standje zou daarentegen verwachten dat mensen niet stemmen op basis van hun persoonlijke tevredenheid, maar op basis van hun oordeel over de gang van zaken in de samenleving. Op basis van de stelling van de symbolische samenleving verwachten we daarenboven dat het oordeel over de gang van zaken in de samenleving nauwelijks wordt beïnvloed door de persoonlijke levensomstandigheden, maar sterk door de mediateksten waarmee men in aanraking komt en de gemeenschappen van interpretatie waarbij men op basis van het doorlopen onderwijs en via de door de media gecultiveerde interpretiekaders is gaan behoren.

²⁴ Schnabel, P. (2004) *In het zicht van de toekomst*. Sociaal Cultureel Rapport 2004, SCP, Den Haag:6.

²⁵ Zie ook: Headly B. en Wearing, A. (1992) *Understanding Happiness. A Theory of Subjective Well Being*. Melbourne, Longman; Cummins, R.A. (2005) *Moving from the quality of life concept to a theory*, *Journal of Intellectual Disability Research*, 45,10:699-706.

Om na te gaan welke impact de twee evaluaties hebben op het stemgedrag, wordt naar fundamentele politieke keuzes gekeken. Daartoe wordt inspiratie geput uit de drie houdingen ten opzichte van organisaties die Hirschman heeft onderscheiden²⁶: Exit, Voice, Loyalty. Men kan een organisatie trouw blijven (Loyalty), men kan protesteren (Voice), men kan stemmen met de voeten en de organisatie verlaten. Dit schema kan ook electoraal worden toegepast. In België zijn er drie partijen (zes na de communautaire splitsing van de partijen) die “traditioneel” worden genoemd. Het zijn de establishmentpartijen die in de naoorlogse periode de regeringscoalities hebben gevormd. De christendemocraten (tussen 1946 en 2009 maakten zij gedurende 49 van de 63 jaar deel uit van de regering), de socialisten (41 van de 63 jaar in de regering), de liberalen (35 van de 63 jaar in de regering). In hun hoogdagen kregen die drie formaties 90 à 95% van de kiezers achter zich. Het laatste decennium nog 60 à 70%, occasioneel zelfs minder. Ik beschouw een stem voor één van die drie partijen als een uiting van Loyalty aan de gevestigde partijen.

In België is er opkomstplicht. Men moet gaan stemmen, zich alleszins naar de urnen begeven. Men kan dat niet doen. Men wordt daar trouwens niet langer voor vervolgd. Men kan zich ook naar het stembureau begeven, maar het stembriefje blanco laten of gewild ongeldig maken door er bijvoorbeeld “t zijn allemaal sjoemelaars” op te schrijven. Mensen die van die mogelijkheden gebruik maken, kiezen de Exit optie.

Er is in Vlaanderen een vrij sterke extreemrechtse partij, het Vlaams Belang (aanvankelijk Vlaams Blok) waarmee geen enkele andere partij in een bestuurcoalities wil. Er kunnen verschillende motieven zijn om voor die partij te stemmen, maar zo’n stem kan ook gelden als een protest tegen de establishment partijen. We beschouwen ze als een uiting van Voice.

Van mensen die hun eigen toestand of die van de samenleving positief evalueren verwachten we Loyalty; van mensen met een negatieve evaluatie verwachten we Voice of Exit.

Modellen die veronderstellen dat er een invloed is van de persoonlijke tevredenheid op Voice, Exit en Loyalty, maar niet van de evaluatie van de gang van zaken in de samenleving, blijken niet compatibel met de data. Zij passen niet bij de waarnemingen. De stelling dat die fundamentele politieke opties worden beïnvloed door de wijze waarop men zijn persoonlijke situatie beoordeelt, dient op empirische gronden te worden verworpen.

Modellen die veronderstellen dat er geen invloed is van de evaluatie van de persoonlijke situatie, maar wel van de evaluatie van de gang van zaken in de

---

²⁶ Hirschman, Albert O. (1970) *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to the decline in firms, organizations and States*. Cambridge Mass, Harvard University Press.

samenleving passen daarentegen wel bij de waarnemingen. Uit die modellen blijkt daarenboven dat de situatie waarin mensen zich bevinden (financieel, sociaal, op het vlak van gezondheid en tijdsdruk) wel heel sterk hun persoonlijke tevredenheid beïnvloedt, maar niet hun oordeel over de gang van zaken in de samenleving. Dat laatste wordt beïnvloed door hun mediavorkeur en hun onderwijspeil, twee variabelen die wijzen op de mediateksten waarmee zij worden geconfronteerd en de gemeenschap van interpretatie waartoe zij behoren.

Uit die modellen blijkt ook dat de wederzijdse invloeden tussen de oordelen over persoonlijke levenstevredenheid en de gang van zaken in de samenleving nog veel zwakker zijn dan het vastgestelde verband (de correlatie) laat vermoeden. De samenhang die er is vloeit hoofdzakelijk voort uit invloeden waaraan beide onderhevig zijn (zoals onder meer van het opleidingspeil).

Hedendaagse mensen staan dichterbij de Romeinen van Louis David dan bij de Hollandse burgers van Pieter De Hoogh. Zij maken een strak onderscheid tussen de privé sfeer en de publieke sfeer. Hun oordelen over de ene beïnvloeden nauwelijks hun oordelen over de andere.

Politiek heeft betrekking op de publieke sfeer. Fundamentele electorale opties, zoals het deelnemen of niet, het uiten van een proteststem of niet, het trouw zijn aan de establishmentpartijen of niet, worden veel sterker bepaald door het oordeel dat men zich heeft gevormd over de gang van zaken in de samenleving, dan over de mate waarin men tevreden is met het persoonlijke leven. De zeer extreme stelling dat het oordeel over het persoonlijke leven absoluut geen invloed heeft op die fundamentele electorale opties is zelfs compatibel met de waarnemingen.

Terwijl de situatie waarin iemand zich bevindt een heel sterk effect heeft op de persoonlijke tevredenheid (deze in zeer grote mate bepaalt), heeft het geen effect op het oordeel over de samenleving. Dat laatste wordt daarentegen beïnvloed door het opleidingspeil en de mediavorkeur.

Ik denk niet dat het belangenparadigma recent zijn geldigheid heeft verloren. Het heeft waarschijnlijk nooit de geldigheid gehad die men eraan heeft toegeschreven. De symbolische theorie is beter voor het verklaren van de wijze van denken, voelen en doen van mensen. Daarvan was ik ook al overtuigd vooraleer ik begon aan de analyses waarop deze lezing steunt. Het verbazende voor mij schuilt in de klassieke positie die mensen innemen met betrekking tot de publieke ruimte. Zij beschouwen die sfeer blijkbaar als iets dat te belangrijk is om zomaar op te vullen met de zorgen die voortvloeien uit het persoonlijke leven. Een politiek standpunt, toch een fundamentele keuze, zoals de Voice-,

Exit- en Loyalty-opties, wordt ingenomen op basis van het beeld dat men heeft van de gang van zaken in de samenleving.

In de samenleving die we over de laatste halve eeuw achter ons hebben gelaten, sloegen ideologie en geloof een brug tussen de privésfeer en de publieke sfeer. Zij droegen niet alleen bij tot het definiëren van belangen en gewenste levenswijzen, maar verleenden deze meteen een dimensie die ze groots en belangrijk genoeg maakte om als richtsnoeren te gelden in de publieke ruimte. Een onvoorzien gevolg van detraditionalisering, van het einde van de ideologie, is het ontstaan van een kloof tussen de privésfeer en de publieke sfeer.

Die kloof wordt nu overbrugd door de media. Deze vormen geen homogeen gegeven. Zenders, zoals alle media, zijn gesegmenteerd, onder meer naar het opleidingspeil van het publiek. Het is ook het opleidingspeil dat een sterke invloed uitoefent op de interpretatiekaders die mensen ontwikkelen. We kunnen derhalve verwachten dat combinaties van onderwijspeil en media-voorkeur een belangrijke rol spelen in het segmenteren van het politieke landschap.

We kunnen ons ook wel afvragen wat het betekent voor de politiek te worden losgekoppeld van de levenssituatie en de mate van tevredenheid van de burgers en van dan weer met de burgers te worden verbonden via de televisie. In navolging van Baudrillard wordt wel eens gezegd dat een wereld waarin de televisie een dergelijke rol speelt, een wereld is waarin we de werkelijkheid hebben geruild voor simulatie. Dat lijkt me onjuist. We hebben één soort simulatie geruild voor een andere. Van de trage en in zijn voorstellingswijzen weliswaar rijke maar toch beperkte vorm van simulatie eigen aan ideologie en religies, zijn we geëvolueerd naar de alom tegenwoordige, snelle, in zijn voorstellingsmogelijkheden nagenoeg onbeperkte simulatie van de hedendaagse massamedia.

Het “einde van de ideologie”, aangekondigd in de jaren vijftig door Daniel Bell en toen ook mooi verwoord door John Kennedy, heeft zich in de daarop volgende halve eeuw langzaam, maar zeker voltrokken. De meeste politieke partijen hebben daarop gereageerd door hun ideologische verhalen te dimmen en op een pragmatische wijze te streven naar de verbetering van de levenssituatie van de burgers. Die pragmatische politieke aanpak steunt op de nogal evidente veronderstelling dat tevreden kiezers loyaal zijn ten opzichte van de gevestigde partijen, betrokken blijven bij het democratische proces en zeker niet in het wilde weg uit protest beginnen stemmen. Die veronderstelling is evident, maar blijkt volkomen verkeerd. Men kon een tijdlang geloven dat de pragmatische aanpassing aan het einde van ideologie en geloof werkte, omdat de overbruggende kracht van die instellingen, hun capaciteit om privésfeer en publieke sfeer met elkaar te verbinden, nog niet volkomen was opgedroogd. Vandaag is hun capaciteit om dat te doen nagenoeg verdwenen. Mensen

hebben eigenlijk een grootse opvatting van de politiek. Als zij mentaal de publieke ruimte betreden, zwaaien ze met hun zwaarden en zweren ze dure eden. En nog steeds, zo blijkt, hebben vrouwen minder belangstelling voor dat soort bezigheden. Burgers willen zich een oordeel vellen over hoe het gaat met de samenleving. Het is in die oordeelsvorming dat de hedendaagse politiek aanwezig moet zijn.

Wat opvalt als men die oordeelsvorming bekijkt, is de verregaande afwezigheid van gevestigde partijen. Wat in die oordeelsvorming vandaag samenvloeit zijn media-invloed en de politiek van het onbehagen. De media richten de aandacht op problemen en situeren die in een ontwikkelingsgang, een neergang: het verlies van een vreedzame samenleving, waarin mensen elkaar respecteerden en om elkaar gaven, en waarin werk zekerheid bood. De partijen van het onbehagen exploiteren dat gevoel: wijzen normvervaging, globalisering, diversiteit, Europa, moslims... aan als oorzaken van het verval. Als men het over een andere boeg wil gooien, volstaat het niet burgers tevreden te stellen. Een politiek van het geluk – hoe redelijk en aantrekkelijk die ook lijkt, hoe noodzakelijk hij misschien ook is – biedt geen afdoend antwoord op het einde van de ideologie.

Rob

Foto: Arenda Oomen

Discussie

Verlag van het debat tussen Mark Elchardus, Marja Wagenaar en Rob Wijnberg, onder leiding van Pieter Hilhorst.

Marja Wagenaar is oud-Tweede Kamerlid voor de PvdA en nu directeur/eigenaar van Wagenaar Strategy. Rob Wijnberg is filosoof en columnist van nrc•next. Pieter Hilhorst is columnist van de Volkskrant.

Marja Wagenaar onderschrijft de stelling dat mensen zich niet door belangen laten leiden, maar dat hoeft niet te verbazen, zeker niet in het verzuilde Nederland, omdat gedurende de afgelopen anderhalve eeuw elites zich vaak tegen hun eigen belang in voor de publieke zaak hebben ingezet. Misschien ging dat wel ten koste van het eigenbelang. Tijdens de verzuiling en zeker na het schisma in 2002 waren politici wellicht erg in verwarring over de vraag wat de kiezer wilde. Die kiezer vraagt zich daarentegen nog steeds af wat de politieke leiders willen, zeker die van de gevestigde partijen. De houdgreep die daaruit ontstond, bestaat nog steeds.

Rob Wijnberg vindt daarentegen wel dat kiezers zich door belangen laten leiden. Prof. Elchardus maakt echter een problematisch onderscheid tussen enerzijds het narratief en anderzijds het belang. Wie voor ons de wereld interpreteren, kunnen namelijk moeilijk los worden gezien van het belang. Uiteindelijk wordt eenieders individuele interpretatie vereenzelvigd met het eigenbelang. De symbolische tekst wordt dus als eigenbelang geïnterpreteerd. Dat betekent dat uiteindelijk het eigenbelang de stem bepaalt, maar omdat dat eigenbelang wordt gefilterd zoals Mark Elchardus heeft laten zien, verschilt dat belang per persoon.

Bang dat aan het belang teveel gewicht wordt toegekend, merkt **Mark Elchardus** op dat inmiddels is aangetoond dat mensen niet op basis van hun belang stemden. Alleen kan belang niet los worden gezien van de interpretatie van de werkelijkheid, maar wie dat zegt, heeft eigenlijk al de theorie van het utilitarisme losgelaten. Een natuurlijk belang bestaat niet meer. Het is bijkomstig geworden. Centraal moet evenwel de vraag staan of persoonlijke belangen een politieke dimensie mogen krijgen of dat daarvoor een bijzonder mechanisme nodig is.

Marja Wagenaar denkt dat een hoger ideaal maar ten dele het stemgedrag bepaalt. Het hogere ideaal wordt namelijk ook zelf door de mens geformuleerd. Het persoonlijke belang kan voortvloeien uit dagelijkse ervaringen zoals een prettig gevoel bij het rijden in een grote auto, terwijl tegelijk gestemd wordt op een partij die autorijden zwaar belast. Dat tussenniveau maakt het mogelijk het eigenbelang te ontstijgen, waarna de politiek en/of het openbaar bestuur dat collectief moet vertalen. Op dat moment komt de ethiek om de hoek kijken die stelt dat het individuele belang nooit mag worden vermengd met de politiek. De vertaalslag vindt dus op twee niveaus plaats: in het stembureau wanneer

de kiezer denkt dat politiek iets meer is, en op het politieke niveau dat het collectieve belang centraal stelt en waar de politicus voortdurend individuele belangen moet afwegen. Dat roept de nodige fricties op.

Rob Wijnberg, volgens wie de kiezer het eigenbelang altijd laat meewegen, denkt dat het eigenbelang en het grotere belang kiezers aantrekken. Wat op dat moment de samenleving bezighoudt, is dus bepalend. Op dat punt lopen Nederland en de VS uiteen. Is in Nederland het eigenbelang belangrijker geworden door de burger voor te houden dat hij wordt bedreigd, in de VS heeft sinds het aantreden van president Obama het collectieve belang aan gewicht gewonnen. Anders gezegd: in Nederland is de vertaling van het eigenbelang ten koste van het collectieve belang overheersend geworden. Waar voor de dreigende islamisering wordt gewaarschuwd, wordt geappelleerd aan de persoonlijke identiteit.

Mark Elchardus vindt desgevraagd het appelleren aan de identiteit in samenhang met de tweedeling tussen privé sfeer en publieke sfeer heel problematisch. Vrijwel niemand kent zijn identiteit en voor de slogan 'Ik ben een Vlaming' gaat vrijwel niemand meer. Wanneer het om de identiteit gaat, wordt daarover of in steeds toenemende mate in therapeutische zin gesproken of deze wordt gekoppeld aan nationalistische politiek. Over wie er niettemin in slagen de privé sfeer te verbinden met de publieke sfeer, doen evenwel sinds de teloorgang van de ideologie overwegend negatieve verhalen de ronde. Of president Obama een ommekeer weet te bewerkstelligen, moet worden afgewacht. Een geslaagde campagne en een positieve boodschap zijn één, standhouden is iets anders. België heeft iets soortgelijks ervaren onder eerste minister Verhofstadt. Desondanks stelt **Rob Wijnberg** vast dat in de VS de afslag al genomen is, terwijl Europa daarmee nog bezig is.

Gevraagd of de media inderdaad steeds meer bepalend zijn geworden, merkt **Marja Wagenaar** allereerst op dat journalisten als beroepsgroep laag worden gewaardeerd. Wat hen op de tv wordt voorgeschoteld, nemen mensen dus lang niet altijd automatisch over. Anderzijds vertegenwoordigt de journalistiek de elementen *voice* en *exit* waar professor Elchardus in zijn lezing op duidde, dus draagt zij bij aan de afkalving van de bestaande partijen. Dat leidt ertoe dat politieke leiders zich – president Obama het meest succesvol – aanvankelijk als buitenstaander afficheren totdat ook zij vaak onder dwang een binnenstaander worden. Tegelijk keren op dat moment mensen zich van hen af en gaan de media zich op de nieuwe buitenstaanders richten. Daarop en op professor Elchardus reagerend merkt de **Rob Wijnberg** op dat het moeilijk blijft om vast te stellen waar de interpretatie ophoudt en de werkelijkheid begint. Er is namelijk, zoals opgemerkt door *Richard Rorty*, geen realiteit die een interpretatie opdringt. Realiteit en interpretatie beïnvloeden elkaar wederzijds.

Op de vraag wat de bevindingen van professor Elchardus betekenen voor het eigen politieke handelen nu er sprake is van loyaliteit als uitvloeisel van

het pragmatisme, reageert **Rob Wijnberg** met een uiteenzetting vanuit de opvattingen van Plato en Aristoteles, waaruit blijkt dat de meest retorische en succesvolle politici het minst praktisch denken en het minst rekening houden met de realiteit. **Marja Wagenaar** bevestigt dat. Na de verzuiling zijn namelijk veel grote politieke partijen, door naar het midden op te schuiven en een toevlucht te nemen tot het cafetariamodel, ten koste van de herkenbaarheid erg op elkaar gaan lijken.

De conclusie dat pragmatisch handelen de onvrede nooit kan wegnemen, is volgens **Mark Elchardus** maar gedeeltelijk waar. Een politiek van het geluk kan het hedendaagse onbehagen niet oplossen. Wel loont het om pragmatistisch welzijn en comfort na te streven. Daarbij is het belangrijk om de eigen belangen niet helemaal uit het oog te verliezen. Anders dan gedacht wordt, is namelijk het tijdperk van het narratief nog niet voorbij. Integendeel.

Bij pragmatische politiek moeten volgens **Marja Wagenaar** kiezers worden aangesproken op hun belangen, maar partijen moeten ook een verhaal hebben. Op dit moment is sprake van populistisch leiderschap dat telkens duidelijke keuzes maakt, waarna de uitvoering tekortschiet. Daartegenover staat het ontwijken van duidelijke keuzes door de grote gevestigde partijen. Leiderschap vraagt visie, vasthoudendheid, charisma, een zekere autonomie (die heden ten dage veelal ontbreekt), originaliteit en betrouwbaarheid. Het technocratisch getinte cafetariamodel van de afgelopen decennia deed echter afbreuk aan die betrouwbaarheid. Het werd een beetje van dit en een beetje van dat en compromissen werden schering en inslag. Het komt er nu op aan dat loze leiderschap weer inhoud te geven. Dat het moeilijker wordt om pragmatisch te zijn, is onjuist. Wel moet binnen een instant-democratie zoals die op dit moment bestaat, de kiezer een visie worden voorgehouden. Sinds 2002 ziet die kiezer telkens een ander belang.

Rob Wijnberg herinnert eraan dat pragmatisme een reactie was op een vergaande secularisering en een vergaand verlies aan geloof in bovenmenselijke autoriteiten die ontstonden tijdens de industriële revolutie en de opkomst van de moderne wetenschap. De mens kon zijn eigen doelen scheppen. Dat maakt vrij om het leven in te vullen zoals eenieder dat wil en om de wereld te verbeteren. Tegelijk maakt die reactie bang, zoals nu blijkt. Wanneer de mens de maatstaf van het leven is geworden, blijft onzeker of de menselijke maatstaven en doelen de juiste zijn. Anders gezegd: er is geen buitenmenselijke autoriteit die dat bepaalt. Het pragmatisme probeerde daarop een antwoord te geven door zich af te vragen of de maakbaarheid van de wereld kon worden verenigd met de klaarblijkelijke religieuze behoefte aan geloof in iets dat verder strekte dan het menselijke zelf. De bruikbaarheid staat daarin centraal. Tegelijk moest de religieuze behoefte van de mens worden vervuld dat wat hij bijdroeg, verder strekte dan alleen hemzelf. Dat is onlosmakelijk verbonden met het pragmatisme. Het beste voorbeeld daarvan is president Obama. Behalve pragmatist is die extreem idealistisch in zijn retoriek.

Dat ontevreden mensen uit angst of onzekerheid sneller op een protestpartij zouden stemmen, ziet **Mark Elchardus** in die zin bevestigd dat het verloren gaan van de welvaartstaat, de economische globalisering en de conflictrijke multiculturele samenleving onzekerheid teweegbrachten. Vervolgens weerspiegelt die onzekerheid de *exit* en *voice options*. Alleen is economische onzekerheid een vaag gevoel dat mede voortvloeit uit kwetsbaarheid. Daarom bestaat – weliswaar schijnbaar – een verband tussen een zwakke sociaal-economische status en het stemgedrag.

Lex van Eijndhoven wijst erop dat vele Amerikanen puur uit angst tegen hun pragmatische belang hebben gestemd. Alleen zijn zij er vervolgens financieel niet op vooruitgegaan. Ander stemgedrag had dat kunnen voorkomen. Zij maakten echter zichtbaar welke onzekerheden mensen drijven. President Obama heeft daaraan een positieve vertaling gegeven.

Of op lokaal niveau de politiek meer aansluit bij wat de bevolking wil, zoals **Petra Habets** veronderstelt, kan **Mark Elchardus** niet zeggen. Hij heeft slechts nationale verkiezingen onderzocht. Dat wil niet zeggen dat de vragensteller ongelijk heeft. Populisme manifesteert zich op lokaal niveau minder. Op nationaal niveau is dan nagenoeg sprake van nationaal-socialisme.

Jan Schrijver vindt de sprong naar het verhevene nogal groot. De gewone man associeert burgerschap met respect tonen in het onderlinge verkeer, iets doen voor een ander en zorgen voor de leefomgeving. **Mark Elchardus** stelt retorisch aan het verhevene te hebben gerefereerd. Zelf zou hij eerder aan het persoonlijke geluk hebben gerefereerd, maar blijkbaar wil de mens op basis van eigen zorgen geen politiek oordeel vellen. **Rob Wijnberg** vult daarop aan dat in de achttiende eeuw het op dat moment dominante wereldbeeld van ongelof in betere leefomstandigheden en hoop op verlossing in het hierna maals redelijk succesvol werden vervangen door een geloof in maakbaarheid en verbetering van de materiële omstandigheden. Het leven werd vanaf dat moment gekenmerkt door angst en werd onzeker en triviaal. Wat doe je hier dan nog? Een toekomstbeeld bleef, anders gezegd, nodig.

Gevraagd vanuit de zaal of de overheid zich niet ten gunste van de ruimte voor de burger enigszins zou moeten terugtrekken uit de publieke ruimte, betwijfelt **Marja Wagenaar** of een grote verdwijntruc zal helpen. Wel moet de overheid stoppen met het beter weten en het betuttelen. Nog steeds pretendeert zij te weten wat goed is voor de burgers. Alleen die partijen redden het de komende decennia die een vergezicht hebben en daarbij zeggen hoe dat stapsgewijs wordt gerealiseerd. Op die manier blijven zij geloofwaardig en betrouwbaar. Die koppeling was er tot dusver te weinig. Verder is er eind zeventiger jaren een eind gemaakt aan het vergezicht dat de materiële leefomstandigheden zouden verbeteren. Heel veel beter dan nu zullen veel mensen in de Westerse wereld het niet krijgen. Dus moeten andere vergezichten worden getoond en moet worden geaccepteerd dat kinderen van plattelanders in een rijtjeshuis

moeten gaan wonen. Het materiële is tot een eind gekomen. Daarnaast zijn mensen beter opgeleid, maar stopt tegelijk rond hun veertigste hun carrière. Het vergezicht moet dus een andere gedaante krijgen.

Daarop aansluitend stelt **Mark Elchardus** vast dat steeds vaker belangrijke politieke onderwerpen aan de volkssoevereiniteit worden onttrokken om zo te voorkomen dat de realisering daarvan vastloopt. De beste omgeving daartoe is de Europese gemeenschap. Daarbinnen bestaat geen populisme. Er bestaat alleen populistisch verzet tegen Europa. Op zich is die ontwikkeling potentieel gevaarlijk. Sterker nog, die ontwikkeling speelt volgens **Rob Wijnberg** het populisme in de kaart. Wat blijft dan over, zo vraagt **Mark Elchardus** zich daarop af? Hij heeft de indruk dat politici zich minder aan populariteitsmetingen moeten blootstellen, en is daarom tegen het rechtstreeks kiezen van uitvoerende politici. Daarop reagerend wijst **Rob Wijnberg** erop dat media en politiek elkaar in een houdgreep houden. Journalisten en de media zijn uitermate bang om de aandacht te verliezen, met het gevolg dat er direct geoordeeld wordt en dat politici zaken simplificeren. *Oneliners* overheersen het debat, dat nauwelijks meer een debat is.

De vraag vanuit de zaal of zijn analyse ook opgaat voor een tweepartijestaat, beantwoordt **Mark Elchardus** bevestigend.

Arno Korsten vraagt zich af waarom de traditionele partijen de weg naar nieuwe politieke vergezichten blokkeren. **Marja Wagenaar** vermoedt dat die momenteel erg bang zijn om boven zichzelf uit te stijgen. Op een aantal fronten houden zij elkaar in een houdgreep. Geen enkele partij stelt zichzelf de vraag of zij zich daardoor niet van haar kiezers vervreemdt. Zo zou de PvdA best eens op haar nieuwe achterban kunnen afstappen. De PvdA en andere partijen durven alleen niet het cafetariamodel los te laten.

Daarop aansluitend laat **Mark Elchardus** weten sceptisch te staan tegenover de notie dat de nieuwe populistische partijen mensen erkennen. Oorspronkelijk verdienden vooral groepen erkenning. Vervolgens vond er een ontwikkeling plaats, gesteund door het onderwijs, die vroeg om respect voor iemands opvatting. Heden ten dage heeft men het gevoel dat alleen populistische partijen mensen erkennen doordat zij (mensen met) onaanvaardbare opvattingen serieus nemen. Het zou erger zijn wanneer alle partijen die mensen erkennen. De samenleving moet juist vanwege haar democratische karakter durven zeggen dat sommigen onaanvaardbare opvattingen hebben. Gelijkheid sluit dat niet uit. De gevestigde partijen hebben echter moeite om anderen uit te sluiten. Insluiten gaat niet zonder uitsluiten.

Pieter Hilhorst vraagt waarom pragmatische politici geen vergezichten schetsen. **Mark Elchardus** vindt president Obama een goed voorbeeld van iemand die een visie koppelt aan pragmatisme. Alleen moet de houdbaarheid daarvan blijken. Zijn verkiezing toont aan, hoe spijtig dat ook is, dat een

campagne cruciaal geworden is. Iemand moet daartoe wel getalenteerd zijn. Aansluitend merkt **Rob Wijnberg** op dat in Nederland de meeste pragmatische extreme moeite hebben met het presenteren van een ideologisch vergezicht. Deels komt dat door hun eigen pragmatische, waarschuwendende denktrant, deels komt dat ook – zie minister Bos – door het niet volmondig uitkomen voor het eigen pragmatisme. Zie het moment waarop hij ontkende een draaikont te zijn. Hij had toen moeten wijzen op de gewijzigde situatie. Anders gezegd: hij weigerde in te zien oogkleppen op te hebben en liet zich verleiden tot het narratief van de ander. Dat getuigt volgens **Marja Wagenaar** van een gebrek aan politiek zelfbewustzijn dat sinds 2002 is verergerd.

Jan Willem Holtslag vraagt aandacht voor de combinatie van een bescheiden toekomstgericht verhaal en de smalle marges van een democratische politiek. Een groot verhaal wordt steeds lastiger en politiek bedrijven wordt weer vechten. De samenleving keert terug naar haar beginpunt.

Jos van Kemenade betwijfelt of kiezen op basis van vergezichten wel zo mooi is. Zo laat slechts een kwart van de kiezers zich leiden door privé-belangen. Verder correleert persoonlijk geluk nauwelijks met de visie op de samenleving. Zorgen over de verzorgingsstaat worden bijvoorbeeld erg bepaald door persoonlijke belangen wat betreft het uitkeringspercentage of het moment van uitkering. Hetzelfde geldt voor de multiculturele samenleving of het tonen van respect. Ook daarin spelen persoonlijke belangen een rol. Hij vraagt zich kortom af of methodisch gezien de scheidslijnen zo duidelijk zijn dat geconcludeerd mag worden – hoe graag hij dat ook doet – dat zoveel mensen zich door verheven beelden laten leiden. **Mark Elchardus** merkt op dat het oordeel over hoe de samenleving functioneert, het stemgedrag meer beïnvloedt dan persoonlijke tevredenheid. Verder hangen tevredenheid en geluk minder met elkaar samen dan wellicht gedacht wordt. Wel spelen belangen een rol. Velen echter die tevreden zijn over het eigen leven, lijden geen armoede, zijn niet bevreesd voor hun pensioen en maken zich geen zorgen over de tanende welvaartsstaat. Daarnaast erkent hij gaandeweg zijn mening te hebben bijgesteld. Het eigenbelang is niet langer de enige stembepalende factor.

Bijlage I

Overzicht Rob-lezingen

2003

James Kennedy

Crisis en vernieuwing

Co-referaat: Arthur Docters van Leeuwen

2004

Frans Andriessen

Integratie en differentiatie in de Europese Unie

Co-referaat: Geert Hofstede

2005

Ian Buruma

Democratie tussen rationaliteit en spiritualiteit

Co-referaat: Geert Hofstede

2006

Dorien Pessers

Goede en kwade trouw in het openbaar bestuur

Co-referaat: Dik Wolfson

2007

Ad Verbrugge

Tussen Kosmopolitisme en provincialisme

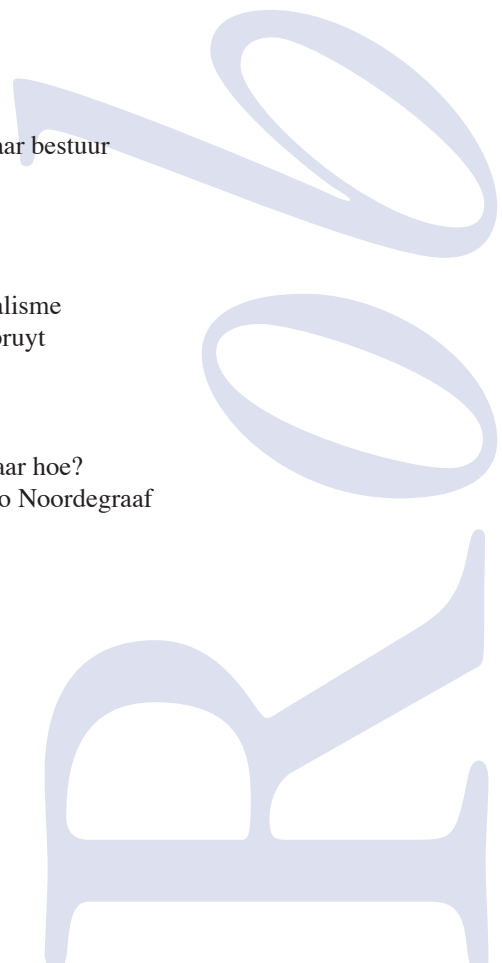
Panelleden: Dick Pels en Bart Jan Spruyt

2008

Evelien Tonkens

Herwaardering van professionals, maar hoe?

Panelleden: Hans Boutellier en Mirko Noordegraaf

Bijlage II

Overzicht van uitgebrachte adviezen

- Advies concept-Deltawet Waterveiligheid en Zoetwatervoorziening augustus 2009
(Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen)
- Buiten de gebaande paden mei 2009
Een advies over intersectoraal gezondheidsbeleid
(Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg en de Onderwijsraad)
- Slagvaardig bestuur mei 2009
Advies over integraliteit en vertrouwen in het openbaar bestuur
- Democratie vereist partijdigheid april 2009
Politieke partijen en formaties in beweging
- Advies Code goed openbaar bestuur december 2008
- Advies wetgeving openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba (BES) september 2008
- Beter besturen bij rampen juli 2008
Een passende verantwoordelijkheidsverdeling bij rampenbestrijding en crisisbeheersing
- Besturen over grenzen mei 2008
Opgave voor alle bestuurslagen
- Bevolkingsdaling maart 2008
Gevolgen voor bestuur en financiën
(Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen)
- Informatie: grondstof met toekomstwaarde maart 2008
(Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor cultuur)
- Wetsvoorstel veiligheidsregio's december 2007
- De gedifferentieerde eenheidsstaat mei 2007
Advies over uniformiteit en pluriformiteit in het openbaar bestuur
- Open huishouding van de provincie februari 2007

- Brief aan de kabinetsformateur
Vertrouwen in bestuur vergroten januari 2007
- Sociale preventie
Bestuur en beleid aan de voorkant van veiligheid november 2006
- Strafrechtelijke aansprakelijkheid voor bestuurders
en ambtenaren september 2006
- Bestuur op maat
Advies over middenbestuur november 2006
- Benoemingen in het openbaar bestuur
Transparant, onderbouwd en functioneel juli 2006
- Verschil moet er zijn
Bestuur tussen discriminatie en differentiatie april 2006
- De burgemeester van de provincie?
Advies Commissaris van de Koningin als rijksorgaan maart 2006
- Natuurlijk gezag. Een bestuurlijk model voor de Waddenzee
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de Wadden*) december 2005
- Tussen oorlog en vrede
Kader voor een balans tussen vrijheidsrechten en veiligheid oktober 2005
- Over de staat van de democratie
Pleidooi voor herkenbare en aanspreekbare politiek september 2005
- Autonoom of automatisch?
Advies over gemeentelijke autonomie
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*) augustus 2005
- Niet teveel gevraagd!
Een analyse van Kamervragen juni 2005
- Nationale coördinatie van EU-beleid:
een politiek en proactief proces december 2004
- Commentaar op het rapport 'Een herkenbare staat'
van de werkgroep-Kohnstamm december 2004
- Commentaar op de wetsvoorstellen gekozen burgemeester december 2004
- Burgers betrokken, betrokken burgers november 2004

- De GHORdiaanse knoop doorgehakt. Herkenbare geneeskundige hulpverlening bij ongevallen en rampen in de veiligheidsregio (Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de Volksgezondheid & Zorg) juli 2004
- Commentaar op het rapport ‘De Schaduwmacht’ juni 2004
- Commentaar op conceptwetsvoorstellen gekozen burgemeester mei 2004
- Cultuur met een FORS postuur Rijksdienst tussen rechtsstaat en flexibiliteit maart 2004
- Naar meer herkenbare kandidaten Reactie op ‘Naar een sterker parlement’ januari 2004
- Andere openbare lichamen in de Grondwet, Advies modernisering hoofdstuk 7 van de Grondwet deel III december 2003
- De gekozen burgemeester: een kwestie van kiezen november 2003
- Binnengemeentelijke decentralisatie (Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen) september 2003
- Politiek en Media Pleidooi voor een LAT-relatie september 2003
- Trias informatica ICT en overheid in vogelvlucht juli 2003
- Legio voor de regio, Bestuurlijke antwoorden op regionale vraagstukken februari 2003
- Veiligheid op niveau, Een bestuurlijk perspectief op de toekomst van de veiligheidsregio’s februari 2003
- Provincies en gemeenten in de Grondwet, Advies modernisering hoofdstuk 7 van de Grondwet deel II december 2002
- Presteren door leren, Benchmarken in het binnenlands bestuur oktober 2002
- Het openbaar bestuur in de Grondwet, Advies modernisering hoofdstuk 7 van de Grondwet deel I mei 2002
- Partners in veiligheid, van verantwoordingsbocht naar lokale verantwoordelijkheid april 2002

- Bestuurlijke inbedding veiligheidsregio's april 2002
- Primaat in de polder, nieuwe verbindingen tussen politiek en samenleving maart 2002
- Advies wetsvoorstel bestuur in stedelijke regio's januari 2002
- Water in orde, Bestuurlijk-organisatorische aspecten van integraal waterbeleid december 2001
- Advies Evaluatie Kaderwet Adviescolleges december 2001
- Steden zonder muren, Toekomst van het grotestedenbeleid november 2001
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Taakontwikkeling politie juli 2001
- Advies Voorontwerp Wet elektronisch bestuurlijk verkeer juni 2001
- Etniciteit, binding en burgerschap april 2001
- De cultuur van dualisering maart 2001
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Reorganisatie rechterlijke macht december 2000
- Stilstaan bij het regionaal verkeer en vervoer november 2000
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Advies ontwerp Nota Wonen oktober 2000
- De kunst van het overlaten, maatwerk in decentralisatie september 2000
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Advies over de meerjarennota emancipatiebeleid september 2000
- Bestuurlijke samenwerking en democratische controle juni 2000
- Helder als glas; een pleidooi voor een burgergericht kwaliteitsconcept juni 2000
- Staat van de jeugd? De relatie tussen jongeren en de overheid maart 2000
- ICT en het recht om anoniem te zijn januari 2000

- Op het toneel en achter de coulissen, de regiefunctie van gemeenten december 1999
- Samen werken aan veiligheid, de bestuurlijke inbedding van de veiligheidsregio's december 1999
- Het bestuurlijk kraakbeen december 1999
- Bijzondere opsporingsdiensten juni 1999
- Retoriek en realiteit van het integratiebeleid maart 1999
- Kiezen zonder drempel, het kiesstelsel geactualiseerd februari 1999
- De grenzen van de Internetdemocratie december 1998
- De overheid de markt in- of uitprijzen? december 1998
- Tussen staat en electoraat; politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving september 1998
- Wijken of herijken: nationaal bestuur en recht onder Europese invloed september 1998
- Illegale Blijvers april 1998
- Bestuurlijke betrekkingen tussen kabinet, VNG en IPO april 1998
- Op de handhaving beschouwd; toezien op een versterkte en uitvoerbare lokale handhavingstructuur april 1998
- Dienen en verdienen met ICT; over de toekomstige mogelijkheden van de publieke dienstverlening april 1998
- Op de grens van monisme en dualisme november 1997
- Integriteit, een zaak van overheid en bedrijfsleven oktober 1997
- Verscheidenheid in vervlechting; bestuurlijke instrumenten tussen proces en institutie oktober 1997

Bijlage III

Overzicht van uitgebrachte preadviezen en overige publicaties

Preadviezen

- B.F. Steur en G.-J. van den Nieuwenhuijzen mei 2005
Burgers betrekken, Een handleiding voor burgerparticipatie
- B.F. Steur, H. van Dijk en G.-J. van den Nieuwenhuijzen december 2004
(redactie), *Democratische vergezichten, Essays over de representatieve democratie in Nederland*
- Auke J. van Dijk (redactie), *Laag voor laag, Aspecten van regionalisering* november 2003
- Auke J. van Dijk, *Veiligheidsconstructie, Een maatschappelijk perspectief op de taakontwikkeling van de politie* mei 2001
- Stichting Alexander, *De Overheid in beeld, Beelden van jongeren aangaande de overheid als instituut en de overheid als werkgever* maart 2000
- D.M. Berkhout e.a., *De provincie in het vizier, Opstellen over het Nederlandse middenbestuur* december 1999
- S.A.H. Denters e.a., *De regiefunctie in gemeenten* december 1999
- L.F.M. Besselink en R.J.G.M. Widdershoven, *De juridische gevolgen van Europese integratie voor het nationaal beleid* september 1998
- A. Zuurmond e.a., *Dienstverlening centraal, De uitdaging van ICT voor de publieke dienstverlening* april 1998
- O.J.D.M.L. Jansen, *Bestuursrechtelijke en strafrechtelijke handhaving, bestuur en politie* januari 1998

Overige publicaties

- *Actief burgerschap*. Toespraak van prof. dr. J.A. van Kemenade bij zijn afscheid als voorzitter van de Rob juli 2009
- Werkprogramma 2010 Raad voor het openbaar bestuur september 2009
- Evaluatie Raad voor het openbaar bestuur 2005-2008 juli 2009
- Het wegen van publieke waarden juni 2009
- Jaarverslag 2008 maart 2009
- Verslag van de zesde Rob-lezing
Herwaardering van professionals, maar hoe? november 2008
- Werkprogramma 2009 september 2008
- Jaarverslag 2007 mei 2008
- Verslag van de vijfde Rob-lezing
Tussen kosmopolitisme en provincialisme november 2007
- Werkprogramma 2008 november 2007
- R.B. Andeweg en J.J.A. Thomassen april 2007
Binnenhof van binnenuit, Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie
- Jaarverslag 2006 april 2007
- Standpunt ten aanzien van Commissie Versterking Randstad Eén Randstadprovincie zal bestuurlijke tegenstellingen verscherpen (commissie Kok) januari 2007
- A.F.A. Korsten & P.J.M. de Goede (red.) december 2006
Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur
- Verslag van de vierde Rob-lezing
Goede en kwade trouw in het openbaar bestuur november 2006
- Werkprogramma 2007 november 2006
- Jaarverslag 2005 juni 2006

- Verslag van de derde Rob-lezing
Democratie tussen rationaliteit en spiritualiteit november 2005
- Verslag invitationnal conference
Adviseren aan de andere overheid
(samen met de RVZ) juni 2005
- Jaarverslag 2004 april 2005
- Verslag van de tweede Rob-lezing
Integratie en differentiatie in de Europese Unie februari 2005
- Werkprogramma 2005 november 2004
- Evaluatie van de Rob 2000 - 2004 september 2004
- Jaarverslag 2003 maart 2004
- *Trias Informatica, Verslag van het symposium,*
26 november 2003 januari 2004
- Verslag middagconferentie 28 februari 2003
Grondwet en openbaar bestuur november 2003
- Verslag van de eerste Rob-lezing
Crisis en vernieuwing november 2003
- Werkprogramma 2004 september 2003
- Verslag mini-symposium
Grondrechten in veiligheid, Zoektocht naar een balans september 2003
- De Druppel. Zes jaar adviezen van Rob en Rfv – CD-rom maart 2003
- Jaarverslag 2002 maart 2003
- Verslag congres, *Na Paars: Een nieuwe sturingslogica?* november 2002
- Werkprogramma 2003 september 2002
- Varen onder dezelfde vlag – Videoproductie april 2002
- Jaarverslag 2001 april 2002
- Werkprogramma 2002, Advieskader 2002 - 2005 september 2001

- Jaarverslag 2000 maart 2001
- Verslag symposium, *Decentralisatie: De kunst van het overlaten* januari 2001
- Evaluatie van de Rob 1997 - 2000 november 2000
- Werkprogramma 2001 september 2000
- Jaarverslag 1999 maart 2000
- Werkprogramma 2000 september 1999
- Jaarverslag 1998 maart 1999
- Werkprogramma 1999 september 1998
- Verslag symposium, *De gezondheidstoestand van het Nederlandse openbaar bestuur; Ziek of gezond?* maart 1998
- Jaarverslag 1997 maart 1998
- Verslag studiemiddag, *Sturingsinstrumenten en hun context. De modernisering van het bestuursinstrumentarium bij (financiële) decentralisatie* september 1997
- Werkprogramma 1998 september 1997

Bijlage IV

Samenstelling Raad voor het openbaar bestuur

- Voorzitter: **Prof. drs. J. Wallage**
Oud-burgemeester van Groningen
- Leden: De heer **mr. dr. G.D. Dales**
Voorzitter van het College van Bestuur van de Hogeschool
INHolland
- Mevrouw **prof. dr. M.H. Leyenaar**
Hoogleraar vergelijkende politicologie Radboud Universiteit
Nijmegen
- De heer **drs. P.A. Lankhorst**
Adviseur Jeugdbeleid en jeugdzorg
- Mevrouw **drs. W.M.C. Möhring MMC**
Partner bij Boer & Croon Executive Managers
- De heer **prof. mr. dr. E.R. Muller**
Hoogleraar Veiligheid en recht aan de Universiteit Leiden
- Mevrouw **prof. mr. G. Overkleef-Verburg**
Hoogleraar staats- en bestuursrecht Erasmus Universiteit
Rotterdam
- Mevrouw **mr. drs. S. Rambaran Mishre**
Consultant KPMG
- Mevrouw **A.G.M. van de Vondervoort**
Gedeputeerde van de provincie Zuid-Holland
- Waarnemend lid: De heer **mr. M.A.P. van Haersma Buma**
Dijkgraaf van Delfland en voorzitter van de Raad voor de
financiële verhoudingen
- Secretaris: De heer **dr. C.J.M. Breed**

Rob

Rob

